usûl

İslam Araştırmaları

Islamic Researches | بحوث إسلامية

Sayı: 20, Temmuz-Aralık 2013

Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu

Adem YIGIN[*]

Öz: Bir ilmi anlamanın en iyi yollarından birisi, o ilmin ilim tasnîflerindeki yerinin belirlenmesidir. Bu, bir ilmin kendi içyapısının anlaşılmasında önemli olduğu kadar diğer ilim dallarıyla olan ilişkisinin ortaya konulması açısından da önem arz etmektedir. Bu makalede, İslâm medeniyetine has bir ilim dalı olarak fıkıh usûlünün usûlcü olanlar ve olmayanlar tarafından yapılan ilim tasnîflerindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır

Anahtar Kelimeler: Fıkıh usûlü, usûlcü, ilim, ilimler tasnîfi

The Position of Usûl al-Fıqh Among Sciences

Abstract: One of the best ways to understand a discipline is to determine its position in the classifications of sciences. That is important in understanding the internal structure of a science as well as putting out its relationship with other branches of science. In this article, the position of usûl al-fiqh as a branch of sciences which is a peculiar to Islamic civilization, will be tried to determine in the classifications of sciences made by jurists and non-jurists

Keywords: Usûl al-fıqh, jurist, science, classification of sciences

İktibas / Citation: Adem Yıgın, "Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu", Usûl, 20 (2013/2), 7 - 46.

Giriş

Klasik metinlere bakıldığında ilim kavramının bazen "bilgi" anlamında, bazen de "tedvîn edilmiş ilimler"i ifade etmede, diğer bir deyişle "bilim dalı" anlamında kullanıldığı görülür. "Bilim dalı" anlamındaki ilim kavramının da farklı kullanımları söz konusudur. Nitekim ilim kavramı ile bazen bir ilmi oluşturan meselelerin kendisi, bazen o ilmi oluşturan meselelerin delillere dayalı

[**] Dr., 29 Mayıs Üniversitesi, Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Fakültesi, İslam Hukuku Bölümü Öğretim Görevlisi.

olarak sonuçlandırılması ve hükme bağlanması (tasdîki)[1], bazen de sonuçlandırma ve hükme bağlama faaliyetlerinin (tasdîklerin) çokça tekrar edilmesi ile ortaya çıkan meleke kastedilir. Kimi zaman meseleler, onları çözmede kullanılan ve açıklığı ya da başka bir ilimde ispat edilmiş olması sebebiyle ilmin kendi meselelerine geçmeden önce kabul edilmiş tasavvur (mahiyet bilgisi) ve tasdîk (hüküm bilgisi) şeklindeki ilkeler (mebâdi') ve konudan (mevzû) oluşan toplama da ilim kavramı nispet edilir. Hakîkî tanımı dikkate alındığında ise ilim, meseleler ve onlarla ilgili tasdîklerin tasavvur edilmesinden ibarettir. Dolayısıyla bilim dalı anlamında ilim, gerçekte meseleleri ve onlara dair gerçekleştirilen tasdîkleri ifade eder. İlkeler ve konular ise, aslında bu anlamda ilmin hakikatinden olmayıp kendilerine duyulan ihtiyaçtan dolayı onun bir parçası olarak kabul edilmişlerdir.[2] Burada ilim denildiğinde, daha çok bir ilmin "meseleler"i ve onlara dair gerçekleştirilen "tasdîkler" ile kendilerine duyulan ihtiyaçtan dolayı ilme dahil edilen "ilkeler" ve "konu"dan oluşan bütün kastedilecektir.

Gerek tüm varlık alanını (ki, vahiy de buna dahil edilebilir) gerek bunlara muhatap olan insanın bilme, bildiklerini ifade etme, zapt etme ve fiile (varlığa) dönüştürme süreçleri ile ilgili durumları, gerekse bunlara yüklenen değerleri farklı kapsam ve cihetlerle konu edinen değişik isimlerde birçok ilim ortaya çık-

---

[1] Burada tasavvur ve tasdîk kavramları hakkında bilgi verilmesi yerinde olacaktır. Eğer bilgi, kavram ve tasarım düzeyinde bulunuyor, olumlu ya da olumsuz bir hüküm bildirmiyorsa tasavvur adını alır. Meselâ farz, icmâ, tevîl, akıl, ruh, insan, hayvan ve bitki gibi hiçbir yargı bildirmeyen kavram düzeyindeki maddî ve mânevî varlıkları ifade eden kelimeler birer tasavvurdur. Tasdîk ise en az iki tasavvur ve bunların arasındaki ilişkiyi belirleyen bir bağlaçtan meydana gelen cümle olup buna önerme denir. Bir başka deyişle tasavvurlar arasında ilişki bulunduğunu ya da bulunmadığını bildiren cümleye tasdîk adı verilmektedir. Mesela "içki haramdır", "icmâ şer'î bir delildir", "âmmın fertlerine delâleti kat'î değildir" şeklindeki ifadeler birer tasdîktir (İlgili açıklamalar için bk. Mahmut Kaya, "Tasavvur", *DİA,* İstanbul 2011, XL, 127). Görüldüğü gibi tasavvurda hüküm verme bulunmaz iken tasdîkde iki tasavvurun bir bağlaçla birleştirilmesi şeklinde bir hüküm verme söz konusudur.

[2] Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara 1943/1362, I, 6; Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannûcî Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'Ulûm*, Beyrut 1978, I, 43-44.

mıştır. Bu kadar geniş bir alanda ortaya çıkan ilimlerin dağınık bir hal arz edeceği, insanın vâkıf olmak amacıyla ilimler alanında bir düzen arayışına gireceği tahmin edilebilir. Buna ek olarak ilimlerin sınırlarının belirlenmesi, birbirleri karşısındaki konumlarının ve önem derecelerinin açıklanması, kendi aralarındaki genellik ve özellik durumlarının tespit edilmesi, meşrû olanının olmayandan ve araç olanının amaç olanından ayrılması, talipleri ile doğru bir şekilde buluşturulması, öğretim ve eğitimlerinin kolaylaştırılması gibi endişeler ilimlerin tasnîf edilmesini gerekli hale getirmiştir. İlim tasnîflerine bakıldığında, bunların, konuları başta olmak üzere metotları, faydaları, gayeleri, hükümleri, ifade yolları gibi ilimlerin birçok yönü esas alınarak yapıldığı görülmektedir. Anlatılanlara, yani gerek tasnîflerin yapılışındaki gerekçelere gerekse tasnîf ile gözetilen esaslara bağlı olarak birçok ilim tasnîfi ortaya çıkmıştır.

İlim tasnîflerinde, hem tasnîflerin anlaşılması hem de tasnîfler içerisinde bir ilmin konumunun belirlenmesi açısından dikkate alınması gereken değişik durumlardan daha bahsedilebilir. Tasnîflerle ilgili olarak âlimlerin farklı kaygılarla hareket etmek suretiyle değişik tasnîfleri tercih edebilmesi, bir âlimin değişik nedenlerle birden fazla tasnîfi benimseyebilmesi, tasnîfler arasında farklı kavramların kullanılabilmesi, benzer kavramlar kullanılabilmekle birlikte bu kavramların mahiyetlerinde ayrışmanın olabilmesi, bir tasnîfin bazı noktalarda diğerlerine benzeyip bazı noktalarda farklılaşabilmesi gibi durumlar bu çerçevede değerlendirilebilir.

İlimlerin tasnîf edilmesi geleneği Eflâtun (m.ö.337) ve Aristo (m.ö.322) ile başlatılır.[3] İslâm ilim geleneğinde ilk defa ilimlerin tasnîf edilmesi ise, Câbir b. Hayyân (ö.200/815)'a nispet edilebilir.[4] İslam ilim çevrelerinde başta felsefeciler

---

[3] Abdullah Nezir Ahmed, *Hizânetü'l-'Ulûm fî Tasnîfi'l-Fünûni'l-İslâmiyye ve Mesâdirihâ*, Beyrut 1998/1419 (Zekeriyyâ el-Ensârî'nin *el-Lü'lüü'n-Nazîm fî Ravmi't-Te'allumi ve't-Ta'lîm* adlı risâlesinin şerhidir), s.9; Mehmed b. Ebî Bekr el-Mar'âşî Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'Ulûm* (nşr. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed), Beyrut 1988, s.11-12 (muhakkikin mukaddimesi); Hâlid el-Hadîdî, *Felsefetü İlmi Tasnîfi'l-Kütüb,* Kahire 1969, s.5-10.

[4] Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'Ulûm,* s.5 (muhakkikin mukaddimesi). el-Hadîdî, Müslümanlar arasında ilimler tasnîfini ilk yapan kişi olarak Kindî (ö.252/866)'yi zikretmektedir (Hadîdî, *Felsefetü İlmi Tasnîfi'l-Kütüb,* s.47). Ancak aşağıda da tasnîfine yer verileceği üzere ilk ilimleri tasnîf edenin Câbir b. Hayyân olarak kabul edilmesi daha doğru gibi gözükmektedir.

olmak üzere ilimleri tasnîf eden ve tanıtan bazı âlimlerin, Eflâtun ve Aristo'ya ait ilim tasnîflerinden[5] etkilenmiş oldukları söylenebilir. Ancak, içinde bulunulan bilgi havzasının etkisiyle söz konusu tasnîfler geliştirilmiş, şer'î ilimler de dâhil edilerek daha kapsamlı tasnîfler yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca İslâm âlimlerinin kendi ilmî faaliyetleri ve endişeleri çerçevesinde tarihî seyir içerisinde birçok özgün tasnîf de ortaya çıkmıştır.

İlim tasnîfleri, daha yaygın bir şekilde fıkıh usûlü alanına ait olmayan eserlerde yer alsa da fıkıh usûlü eserlerinde de az da olsa kendine yer bulmuştur. İlimlerin tasnîfi ile ilgili yukarıda söylenenlere paralel olarak usûlcülerin üzerinde ittifak ettiği bir ilimler tasnîfi yoktur. Ayrıca bazı eserlerde tüm ilimlere yönelik genel bir tasnîf yerine sadece şer'î ilimlere ya da usûlün etrafını çevreleyen yakın ilimlere dair tasnîflerin yapıldığı görülür. Usûlcülere ait tasnîflerin genellikle kısa ve öz oldukları dikkate alınırsa, amacın, ilimler tasnîfinin detaylı bir şekilde verilmesi değil, sadece temel konulara girmeden önce usûlün ilimler arasındaki yerine kısaca işaret edilmesi olduğu söylenebilir.

---

[5] Eflatun, felsefe (ilim) anlayışını ontolojisi üzerine kurar. Ona göre âlem, duyulur âlem ve akledilir âlem olmak üzere ikiye ayrılır. 1) Duyulur âlem (âlemü'l-mahsûs): Kendi içinde ikiye ayrılır. a) Oluş ve bozuluşa tabi olan varlıklar ile insanların yaptığı bütün varlıklardan oluşur. b) İlk grupta yer alan duyulurların ayna ya da suyun yüzeyine yansımasından çıkan gölgelerde olduğu gibi hayal ve vehimlerden oluşur. 2) Akledilir âlem ('âlemü'l-ma'kûl): Kendi içinde ikiye ayrılır. a) Düşük akledilirler (el-ma'kûlâtü's-süflâ): Geometri ve matematikte olduğu üzere teorik varsayımlar üzerine dayanan bilgilerdir. Bu kısım duyulur alemle irtibatlı olsa da onunla bizâtihî akledilir âlem arasında bir köprü oluşturur. Bunlar kullanılarak bizâtihî akledilir olanların kavranması sağlanır. Bu tür bilgiler, zan ile akletme arasında bir bilgiyi ifade eder. b) Yüce akledilirler (el-ma'kûlâtü'l-'ulyâ): İdelerden oluşur. Bunlar "yakîn bilgi" ya da "ilim" ifade eder. Eflâtun, zikredilenlerin ilk ikisi (1a ve 1b) çerçevesinde tabiat ilimlerini, üçüncüsü (2a) çerçevesinde geometri ve matematiği, dördüncüsü (2b) çerçevesinde ise metafiziği zikreder [Eflatun, *Devlet* (trc. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz), İstanbul 1975, s.197-209; Hadîdî, *Felsefetü İlmi Tasnîfi'l-Kütüb,* s.5-7]. Aristo ise ilimleri üçe ayırır. 1) Nazarî/teorik ilimler. 2) Amelî/pratik ilimler. 3) Prodiktif/üretime dayalı ilimler. O, bunların ilki çerçevesinde metafizik, matematik ve fiziği; ikincisi çerçevesinde ahlâk, ev yönetimi ve siyaseti; üçüncüsü çerçevesinde ise şiir, mimarlık, mühendislik vb. ilimleri ele alır [Ebû Nasr Muallim-i Sânî Muhammed b. Muhammed Fârâbî, *İlimlerin Sayımı* (trc. Ahmet Arslan), Ankara 1999, s.9-11].

Fıkıh usûlünün ilimler arasındaki konumunu belirlemeyi amaçlayan bu araştırmada, usûlcüler tarafından yapılmış olsun ya da olmasın işaret edildiği üzere farklı açılar gözetilerek ortaya konan ilim tasnîfleri esas aldıkları noktalardan hareketle kendi içinde gruplandırılacak, bu çerçevede ortaya çıkan tasnîflerde fıkıh usûlünün konumu yukarıda tasnîf ile ilgili yapılan açıklamalar çerçevesinde belirlenmeye çalışılacaktır. Tasnîflerin esas aldıkları noktalara göre gruplandırılması ve daha çok mâhiyetin öne çıkarılması dolayısıyla tasnîfler, tasnîfe yer veren eserler veya tasnîf sahipleri arasındaki yatay ya da dikey tarihsel ilişkiler bazı istisnâ niteliğindeki değerlendirmeler dışında ele alınmayacak, bunlara ait süreç ve kronolojiye yer verilmeyecektir. Böylece teorik bir zeminde tasnîflerin mâhiyetleri ortaya konulacak, onların içerisinde fıkıh usûlünün nerede durduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Gruplandırılacak ilim tasnîflerinin her birine dair usûlcülerin yaklaşımları varsa verilmeye çalışılacak, usûl eserlerinde benzer bir tasnîfin bulunmaması durumunda diğer eserlerdeki verilerle yetinilecek, ayrıca bir açıklamaya gidilmeyecektir.

Tasnîfler değerlendirilirken tasnîfin alt ya da yan kısımlarına da yer verilerek bütünün görülmesi sağlanacak, böylece hem fıkıh usûlünün hangi üst ve yan ayırımlardan süzülerek konumlandırıldığı hem de fıkıh usulüne yakın ya da uzak ilimlerin neler olduğu ortaya konulmuş olacaktır. Fıkıh usûlü ile aynı grubu paylaşan ve mukabil grubu ya da grupları oluşturan ilimlerin bilinmesi, o ilimlerin mâhiyet ve niteliklerinden hareketle tasnîfler içinde fıkıh usûlünün nasıl algılandığı konusunda da fikir verecektir.

Şimdi bu perspektifle önce esas aldıkları noktalar açısından tasnîfler başlıklar halinde ele alınacak ve her birisi nezdinde fıkıh usûlünün konumu belirlenecek, daha sonra her bir başlıkta ortaya çıkan sonuçlarla ilgili genel bir değerlendirme yapılacaktır.

A. Nazarî-Amelî Oluşun Esas Alındığı Tasnîfte Fıkıh Usûlünün Konumu

Eflatun ve Aristo'dan etkilenerek yapılan tasnîflerin merkezinde nazarî ilimler-amelî ilimler ayırımı yer alır. Bu ayırıma tasnîflerinin bir bölümü olarak yer verenler olmakla birlikte, söz konusu ayırımı merkeze yerleştirenler olarak Fârâbî (ö.339/950) ve İbn Sînâ (ö.428/1037) sayılabilir. Fârâbî, yaptığı tasnîfte ilimleri önce nazarî ve amelî felsefe olmak üzere ikiye, bunların ilkini tabiat

ilmi/fizik, matematik ve metafizik olmak üzere üçe, ikincisini ise ahlâk ve siyaset olmak üzere ikiye ayırır.[6] İbn Sînâ, bir yerde amelî hikmet-nazarî hikmet tabirini kullanarak ve Fârâbî'de amelî felsefe altında sayılanlara ev idaresini ekleyerek aynı ayırımı benimser.[7] Bir başka yerde İbn Sînâ, aynı ayırım çerçevesinde nazarî ilimleri fizik/tabiî ilim, matematik, metafizik (ilâhî ilim) ve küllî ilim; amelî ilimleri de ahlak, ev idaresi (tedbîru'l-menzil), siyaset (tedbîru'l-medine) ve nebevî bilgi (es-sınâ'atü'ş-şâri'a) olmak üzere dörder kısma ayırarak inceler.[8] Geçmişte yapılan tasnîfleri sayma babında Tehânevî (ö.1158/1745)'de, Şirvânî (ö.1036/1626)'ye ait olduğu anlaşılan el-Fevâidü'l-Hâkâniyye'de de nazarî-amelî ayırımına işaret edilir.[9] Ayrıca birçok eserde farklı tasnîflerin içine yerleştirilerek nazarî-amelî ayırımına yer verildiği görülür.[10]

Genelde şer'î ilimlerin özelde fıkıh usûlünün söz konusu tasnîfteki yerine dair bazı eserlerde ipucu niteliğinde açıklama ve kullanımlara yer verilirken bazılarında açıkça konumlandırmalara gidilir. Fârâbî'nin, bir başka eserinde yaptığı dil ilimleri, mantık, matematik, fizik-metafizik, siyaset-fıkıh-kelam şeklindeki beşli tasnîfinde fıkıh ve kelâmı amelî ilimlerin bir alt kısmı olan siyasetle birlikte zikretmesi, bu ilimleri amelî ilimler çerçevesinde algıladığı izlenimini

---

6 Fârâbî, *et-Tenbîh 'Alâ Sebîli's-Sa'âde* (nşr. Cafer Âl-i Yasin), Beyrut 1985, s.76-77.

7 Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali el-Belhî İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât: 1* (göz. geç. el-Eb Kanavatî, İbrahim Medkur, Said Zayid), Tahran 1943, s.3-4; İbn Sînâ, *Tis'u Resâil*, Konstantiniyye 1881, s.2-3.

8 İbn Sînâ, "Mantiku'l-Meşrikiyyîn", Mantiku'l-Meşrikiyyîn vel-Kasidetü'l-Müzdevice fi'l-Mantık, Kum 1405, s.6-8.

9 Muhammed b. A'la b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn* (nşr. Lütfi Abdülbedi'; trc. Abdünnaim Muhammed Hasaneyn), Kahire 1963, I, 5; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'Ulûm*, I, 59. Sıddîk Hasan Han, el-Fevâidü'l-Hâkâniyye'nin kime ait olduğunu söylemese de bu eserin Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şirvânî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır (bk. Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm: Kamûsu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ,* Beyrut 2002, VI, 41). Şirvânî'nin ifadeleri ile karşılaştırmak için bk. Mehmed Emin el-Şirvânî, *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye,* Kütahya Vahidpaşa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv no: 43 Va 2371, s.8-9.

10 Birçok ilimler tasnîfinde nazarî-amelî ayırımının kullanılabildiğine örnek olarak bk. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.11-13.

vermektedir.[11] İbn Sînâ'nın, amelî ilimlerden biri olan ahlâkı dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşabilmek için insanın taşıması gereken şeylerin bilinmesi olarak algılaması, ayrıca yukarıda işaret edildiği üzere amelî ilimlerin altında "essınâ'atü'ş-şâri'a" şeklinde bir alt ayırıma gitmesi ve bununla hem ev hayatında hem de toplum hayatında takip edilmesi gereken kuralları belirleyen peygamberden gelen bilgiyi kastetmesi,[12] şer'î ilimlerin amelî ilimler altında değerlendirilmesi konusunda Fârâbî'nin yaklaşımını destekler niteliktedir. Aynı şekilde Abdüllatif b. Abdurrahman el-Makdisî (ö.856/1452)'nin ve Kâtib Çelebî (ö.1067/1657)'nin amelî ilimleri açıkça şer'î ilimlerle irtibatlandırması[13] da şer'î ilimlerin amelî ilimler çerçevesinde değerlendirildiği yaklaşımını güçlendirmektedir. Şer'î ilimlerin amelî olduğu yönündeki bu açıklamalara mukabil bazı eserlerde şer'î ilimlerin nazarî ilimler altında değerlendirildiği de görülmektedir.[14]

Zikri geçen açıklamalar her ne kadar doğruluk payına sahipse de gerçeği tam olarak yansıtmaz. Nitekim Fârâbî, felsefedeki nazarî-amelî ayırımı gibi fıkıh ve kelâmda da öğreti (ârâ) ve davranış (ef'âl) ayırımının bulunduğunu dile getir-

---

[11] Fârâbî, *İhsâü'l-Ulûm* (nşr. Ali Bû Mülhim), Beyrut 1996, s.79-92. Bu yaklaşımı destekler nitelikte İlhan Kutluer, Fârâbî'nin, kelâm ve fıkhı amelî ilimler altında konumlandırdığını ifade etmektedir (İlhan Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru,* İstanbul 2001, s.142, 147).

[12] İbn Sînâ, "Mantiku'l-Meşrikiyyîn", s.7-8.

[13] Abdüllatif b. Abdurrahman el-Makdisî metafizik, tabiî ilim ve matematik olarak üçe ayırdığı nazarî hikmete mukabil amelî hikmeti de üç kısma ayırmaktadır: a) Halkın tamamının dünya ve ahiret işlerinde ıslahı ile ilgili kısımdır. Bu, şer'î ilimlere râcidir. b) Toplumun bir arada bulunması ve halkın işinin yerine getirilmesi ile ilgili kısımdır. Bu, hükümranlıkla ilgili hükümlerdir, yani siyasettir. c) Muayyen bir topluluğun bir arada tutulması ve işlerinin yerine getirilmesi ile ilgili kısımdır. Bu da, ev idaresidir (tedbîru'l-menzil) (Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'Ulûm*, I, 62). Kâtib Çelebî, bizâtihî maksûd olan ilimleri nazarî ve amelî hikmet olmak üzere ikiye ayırmakta ve şer'î ilimleri ikincisi ile ilişkilendirerek sunmaktadır (Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.13).

[14] Örneğin İbnü'l-Ekfânî (ö.749/1384), fıkıh usûlü de dahil şer'î ilimleri metafiziğin altına yerleştirdiği "ilmü'n-nevâmis" içinde nazarî ilimler arasında saymaktadır [Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. İbrâhim İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsıd İlâ Esne'l-Makâsıd* (nşr. Jan Justus Witkam), Leiden 1989, s.40-41 (tahkik kısmı)].

mekte, öğreti kısmını nazarî felsefenin, davranış kısmını ise amelî felsefenin altına yerleştirmektedir.[15] Benzer şekilde İbn Sînâ, amelî hikmetin ilkelerinin ilâhî şerî'atten geldiğini, nazarî hikmetin ilkelerinin ilâhî dinin öğreticilerinden tenbih yoluyla alındığını dile getirmekte, böylece hem nazarî ilimleri hem de amelî ilimleri şerî'atle ilişkilendirmektedir.[16] Bu açıklamalara bakıldığında şer'î ilimlerin hem nazarî ilimlerle hem de amelî ilimlerle ilişkili olduğu ifade edilebilir.

Yapılan açıklamalar, usûl ilminin bahis konusu tasnîfteki yerine dair bir fikir verse de durumun daha iyi anlaşılabilmesi için nazarî ve amelî kavramları ile neyin kastedildiği üzerinde durulması ve bu çerçevede fıkıh usûlünün ilimler arasındaki konumunun değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Tasnîf sahiplerinin açıklamalarına bakıldığında nazarî ve amelî kavramlarının temelde üç farklı kullanıma sahip olduğu görülür.[17]

1. İlimlerin mutlak taksîmindeki kullanım: Burada "nazarî" denildiğinde sadece bilmeye dayanan,[18] amel yerine sırf bilmek ve itikâ oluşturmakla alakalı olarak nefsin nazarî/teorik kuvvetinin kemâle ermesinin amaçlandığı[19] amelde bulunma keyfiyetiyle ilgili olmayan ilimler[20] kastedilir. "Amelî" denildiğinde ise, bilmenin yanında ameli de içeren,[21] amelî kuvvetin elde edilebilmesi için amelle ilgili konularda tasavvur (mâhiyet bilgisi) ve tasdîklerin (hüküm bilgisi) bilinmesiyle nazarî/teorik kuvvetin işletildiği[22] amelde bulunma keyfiyetiyle ilgili olan ilimler[23] murad edilir. Buna göre mantık, amelî hikmet (ahlak, ev idaresi, siyaset), pratik tıp ve terzilik amelî ilimler kategorisindedir. Amelî olanlar, ya mantık gibi zihnin içindedir ya da tıp gibi zihnin dışındadır.[24] Anlatılanlara göre

---

15 Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille ve Nusûsun Uhrâ* (nşr. Muhsin Mehdî), Beyrut 1986, s.52, 75-76.

16 Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali Belhî İbn Sînâ, *'Uyûnü'l-Hikme* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kuveyt 1980, s.16-17.

17 Bu üç farklı kullanım ve onlarla ilgili genel açıklamalar için bk. Şirvânî, *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye,* s.9.

18 Fârâbî, *et-Tenbîh*, s.76.

19 İbn Sînâ, *Tis'u Resâil***,** s.2-3.

20 Tehânevî, *Keşşâf*, I, 5.

21 Fârâbî, *et-Tenbîh*, s.76.

22 İbn Sînâ, *Tis'u Resâil***,** s.2-3.

23 Tehânevî, *Keşşâf*, I, 5.

24 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.12.

nazarî hikmet ya da nazarî felsefe altında zikredilen fizik, matematik ve metafizik, nazarî ilimler olarak değerlendirilebilir.

Bu çerçeveden bakıldığında, usûl ilminin amelî ilimler arasında yer aldığı söylenebilir. Zira usûl, sırf bilme ve itikâd oluşturmayı amaçlamadığı gibi amelden de bağımsız değildir. Nitekim o, fıkhî hükümlerin nasıl elde edildiği ya da nasıl elde edileceği konusunda kaidelerle ilgilenir. Diğer bir tabirle teorik aklı işleterek fıkhî hükümlerin elde edilme sürecindeki amelî faaliyette kullanılan tasavvur ve tasdîkleri belirler. Ayrıca amelî ilimler arasında yer alan usûl ilminin mantığa benzer şekilde daha çok zihnin içinde amelde bulunduğu ve meselelerini ortaya koyduğu ifade edilebilir.

2. Hikmetin taksîmindeki kullanım: Burada hikmet, varlık ne ise o şekilde kendindeki halini beşerin güç yetirebildiği kadarıyla bilmek olarak anlaşılmakta ve kendi içinde nazarî ve amelî kısımlara ayrılmaktadır.[25] Bu kullanıma göre "nazarî" denildiğinde insanın yapmadığı ve onun kudret ve iradesiyle ortaya çıkmayan varlıkların bizâtihî ne iseler o şekilde kendinde hallerinin beşerin güç yetirebildiği kadarıyla bilinmesi kastedilir.[26] "Amelî" denildiğinde kastedilen ise, insanın gücü ve iradesine bağlı olarak yapabildiği ve daha iyisini yapmaya gücünün yettiği varlıkların bizâtihî ne iseler o şekilde kendinde hallerinin beşerin güç yetirebildiği kadarıyla bilinmesidir.[27] Burada amelî kısımda bilinen varlık alanı dünya ve ahiretin salahına götürmesi açısından fiiller ve ameller iken nazarî kısımda bilinen varlık alanı fiiller ve amellerin dışında kalan her şeydir.[28]

Bu çerçeveden bakıldığında usûl ilminin amelî ve nazarîliğin her ikisiyle de irtibatlı olduğu söylenebilir. Usûlün, insan tarafından ortaya konulamayacak olan ve insandan bağımsız kendine has bir varlık alanı bulunan vahyi konu edinmesi dikkate alındığında nazarî, şer'î delillerden hareketle şer'î niteliklerini bilme/belirleme yöntemini ortaya koyma açısından insanın gerçekleştirdiği ve daha iyisini gerçekleştirebileceği fiil ve amellerle ilgilenmesi yönüyle amelîdir.

---

25 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.12.

26 Fârâbî, *et-Tenbîh*, s.76; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 5; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.12.

27 Fârâbî, *et-Tenbîh*, s.76; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 5; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.12.

28 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.12.

3. Sanâʿatın taksîmindeki kullanım: Burada "sanâʿat" ile amel keyfiyetine müteallik olan yani fiil ile ilgilenen ilimler kastedilmektedir.[29] Diğer bir tabirle "sanâʿat" ile yukarıda verilen ilk kullanımdaki amelî ilimler kastedilmekte, bu çerçevede bir taksîm yapılmaktadır. Buradaki kullanıma göre "nazarî" denildiğinde amelî bir tecrübe olmaksızın elde edilebilen ilimler kastedilirken, "amelî" denildiğinde belli bir amel tecrübesi ile elde edilebilen ilimler murat edilir.[30] Bu manada fıkıh, mantık, amelî hikmet ve tıp nazarî iken, terzilik, dokumacılık ve hacamatçılık amelî olmaktadır. Zira ilkinin aksine ikinci grupta yer alanlarda ilimden bahsedebilmek için uzun süre o alanlarda amelî tecrübe gerekmektedir.[31] Yani amelle ilgili teorik bilginin ötesinde sürekli amelde bulunma suretiyle kazanılmış davranışsal bir alışkanlık ve yatkınlık söz konusu olmaktadır. Buna göre usûl, amelî değil nazarîdir. Zirâ usûl ilmi teorik olup, ortaya çıkabilmesi için birçok zenaatta olduğu gibi amelî bir tecrübe gerektirmez.

Fıkıh usûlü eserlerinde yapılan ilim tasnîflerinde, görüldüğü kadarıyla nazarî-amelî ayırımı çokça kullanılmaz. Kullanılması durumunda ise, yukarıdaki kullanımlardan birisi çerçevesinde hareket edilir. Nitekim ismen zikretmese de açıklamalarından hareketle nazarî-amelî ayırımını esas aldığı anlaşılan İbn Rüşd (ö.595/1198), yukarıdaki kullanımların ilkini dikkate alır. Bu çerçevede o ilimleri üçe ayırır. 1) Amacı yalnızca kendisi ile nefiste hâsıl olacak inançtan ibaret olan ilimler: Bunlar nazarî ilimlere tekabül etmektedir. 2) Amacı amel olan ilimler: Bunlar, amelî ilimlere tekâbül etmektedir. 3) Önceki iki tür ilimde zihnin doğru düşünmesini sağlayan kuralları ve durumları veren ilimler: Bu kısım ile metot ifade eden ilimlerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Açıklamalarına bakılacak olursa İbn Rüşd'ün fıkıh usûlünü fıkıh ilminde doğruya ulaşmayı sağlayan bir yöntem ilmi olarak üçüncü gruba yerleştirdiği görülmektedir.[32] Burada her ne kadar nazarî-amelî ayırımı esas alınsa da İbn Rüşd tarafından üçüncü bir kategori oluşturulmuş ve fıkıh usûlü bu kategoriye yerleştirilmiştir. Öte yandan fıkıh usûlü dâhil üçüncü kısımda yer alabilecek yönteme dair ilimlerin, nazarî

---

29 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.12.

30 Tehânevî, *Keşşâf*, I, 5; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.12.

31 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.12.

32 Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî İbn Rüşd, *ez-Zarûrî fî Usûli'l-Fıkh* (nşr. Cemaleddin Alevî), Beyrut 1994, s.34-36.

ve amelî ilimlerin her ikisine de hizmet ettiği için hem nazarî hem amelî yönlerinin olduğu söylenebilir. Dolayısıyla İbn Rüşd tarafından fıkıh usûlünün nazarî ve amelî yönü bulunan bir yöntem ilmi olarak algılandığı sonucuna varılabilir.

Görüldüğü üzere fıkıh usûlünün amelî ya da nazarî oluşu, bu iki kavrama yüklenen anlama göre değişebilmektedir. Nitekim fıkıh usûlü, ilimler tasnîfinin nazarî-amelî ayırımı çerçevesinde yapılması durumunda bu iki kavrama ait yukarıda verilen ilk kullanıma göre amelî, ikinci kullanıma göre kısmen amelî kısmen nazarî, üçüncü kullanıma göre ise nazarî bir ilim olmaktadır. Nazarî-amelî ayırımına başka kategoriler eklenmesi durumunda ise, bu iki kavramla birlikte ek kategorilere yüklenen anlamlara göre belirlemelere gidilebileceği anlaşılmaktadır. İbn Rüşd'ün tasnîfi dikkate alındığında, fıkıh usûlü, nazarî ve amelî ilimlerde zihnin doğru düşünmesini sağlayan kuralları ve durumları veren ilimler arasında yer almaktadır.

B. Şer'î Oluşun Esas Alındığı Tasnîfte Fıkıh Usûlünün Konumu

Şer'î olup olmadığı esasına dayalı olarak yapılan ilim tasnîfleri en çok rağbet gören tasnîflerin başında gelir. Detaylarda farklılıklar olmakla birlikte Câbir b. Hayyân (ö.200/815), Kindî, İhvânü's-Safâ (IV/X. yy.), Âmirî (ö.381/991), Muhammed b. Yusuf Harizmî (ö.387/997), Gazzâlî (ö.505/1111), Zekeriyyâ el-Ensârî (ö.926/1520), Saçaklızâde (ö.1145/1732), Tehânevî, Muhiddin Mahvî (19.yy.) ve İsmail Hakkı İzmirli (ö.1366/1946) ilâhî/dînî/şer'î/İslâmî ilimleri diğer ilimler karşısında konumlandırarak tasnîflerini yaparlar. Konu ile ilgili tasnîfler dikkate alındığında, fıkıh usûlünün ilimler arasındaki konumu ile ilgili üç farklı yaklaşımdan bahsedilebilir.

1. Fıkıh usûlünün şer'î bir ilim olmadığı yaklaşımı: Bu yaklaşımı benimseyenler olarak Zekeriyyâ el-Ensârî ve Muhiddin Mahvî zikredilebilir. Zekeriyyâ el-Ensârî, ilimleri dört gruba ayırır. a) Şer'î ilimler: Bunlar fıkıh, tefsir ve hadis ilimleridir. b) Edebî ilimler: Bunlar lügat, iştikak, sarf, nahiv, me'ânî, beyân, bedî', arûz, kâfiyeler, şiir söyleme, nesir inşa etme, yazı, kıraat, sunum ve tarih ilimleridir. c) Riyâzî ilimler: Bunlar tasavvuf, geometri, astronomi, matematik, aritmetik, cebir, mûsikî, siyaset, ahlâk ve ev idaresidir. d) Aklî ilimler: Bunlar yukarıda sayılanların dışında kalan mantık, cedel, fıkıh usûlü, kelâm, metafizik, fizik, tıp, vakitler, nevâmis (peygamberlikle ilgili meseleleri ele alan ilim), felsefe

ve kimya gibi ilimlerdir.[33] Görüldüğü gibi Zekeriyya el-Ensârî, şer'î ilimleri fıkıh, tefsir, hadis olarak değerlendirip fıkıh usûlünü kelâm ile birlikte aklî ilimler altında zikretmektedir. Bu yaklaşım, onun fıkıh usûlünün şer'î olmaktan çok aklî bir işleyişe sahip olduğu kanaatini taşıdığını göstermektedir. Öte yandan riyâzî ve aklî olarak nitelediği ilimlerin her ikisi de belli ölçülerde akla dayanmakla birlikte ilkinde pratik aklın (uygulamanın) ve bir ölçüde de olsa maddeyle bağlantılı olmanın, ikincisinde teorik aklın ve maddeden bağımsız olmanın galip geldiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle el-Ensârî tarafından fıkıh usûlünün teorik aklın işletildiği maddeden bağımsız bir ilim olarak kabul edildiği söylenebilir.

Fıkıh usûlünü şer'î ilimlerin dışında algılayan bir diğer isim olan Muhiddin Mahvî ilimleri üçe ayırır. a) Şer'î ilimler: Öğrenilmesi Müslümanlar için farz-ı ayın olan ilimlerdir. Bunlar akaid (tevhîd), siyer ve fıkıh ilmidir. b) Şerefli ilimler: Öğrenilmesi Müslümanlar için farz-ı kifâye olan ilimlerdir. Bunlar edebî ilimler (lügat, sarf, şiir gibi), meşrû olan hikemî ilimler (amelî ve nazarî ilimler), tefsîr, hadis, fıkıh usûlü, ferâiz ve kıraat ilimleridir. c) Meşrû olmayan hikemî ilimler: Bu ilimlerin öğrenilmesi konusunda şer'î yasak vardır. Bunlar yıldızların hükümleri, cifir, kum falı, büyü ve sihir ilmidir.[34] Burada Mahvî, fıkıh usûlünü öğrenilmesi farz-ı kifâye olan şerefli ilimler arasında saymaktadır. Mahvî'nin sadece farz-ı ayın olan ilimleri şer'î ilim olarak kabul edilip, farz-ı kifâye olan ilimleri dolayısıyla fıkıh usûlünü şer'î ilim olarak değerlendirmediği görülmektedir. Bir ilmin farz-ı kifâye olmasının onun şer'îliğini etkilemeyeceği düşünüldüğünde buradaki tasnîfin sorunlu olduğu söylenebilir.

2. Fıkıh usûlünün bir yönüyle şer'î olduğu bir yönüyle şer'î olmadığı yaklaşımı: Kendisi açıkça ifade etmese de Kindî'nin tasnîfi bu çerçevede değerlendirilebilir. O ilimleri ikiye ayırmaktadır. a) Sosyal/beşerî ilim: Araştırma, şahsî çalışma ve zamanla elde edilen ilimdir. b) İlâhî/dînî ilim: Çabasız, uygulamasız, zamansız ve girişle ilgili ilimlerin bir ön bilgisi olmaksızın elde edilen ilimdir. Kindî'ye göre ilâhî ilim peygamberlerin ilmidir ve sosyal ilimden üstündür. Zira o, Allah'ın iradesine bağlı olarak vahiy yoluyla gerçekleşir; vahye dayalı ispat

---

[33] Nezir Ahmed, *Hizânetü'l-'Ulûm,* s. 22.

[34] Necati Öner, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı", *A.Ü.İ.F.D.,* 5/1-4 (1956), s.110-111.

ise, insanın gücü dahilinde gerçekleşen ispattan üstündür.[35] Şer'î ilimlere değinmeksizin sosyal ilimlerin altına hikemî ilimleri yerleştiren Kindî'nin sosyal ilim ve ilâhî ilim çerçevesinde söyledikleri dikkate alındığında, vahiyden bağımsız olmamakla birlikte insan aklının da katkıda bulunması dolayısıyla fıkıh usûlünün bir yönüyle sosyal/beşerî, diğer yönüyle de ilâhî/dînî bir ilim olarak değerlendirilmesi mümkündür.

3. Fıkıh usûlünün şer'î bir ilim olduğu yaklaşımı: Bu yaklaşım, cumhura aittir.[36] Burada bahis konusu yaklaşımı benimseyenler olarak Câbir b. Hayyân, İhvânu's-Safa, Âmirî, Harizmî, Gazzâlî, Tehânevî ve İsmail Hakkı İzmirli'nin tasnîflerine yer verilebilir.

Bunlar içerisinde hem tasnîfin yapısı ve kullandığı kavramlar hem de kavramlara yüklediği anlamlar açısından Câbir b. Hayyân'ın kendine has bir yeri ve üslûbu vardır. O, ilimleri önce din ve dünya olmak üzere ikiye ayırır, sonra her birisine ait detaylı alt ayırımlara gider.

a) Din ilmi: Bu ilim kendi içinde ikiye ayrılır. i) Şer'î ilim: Zâhir ilmi ve bâtın ilmi şeklinde alt kısımlara sahiptir. ii) Aklî ilim: Gizem ilmi (hurûf) ve manalar ilmi şeklinde alt kısımları vardır. Gizem ilmi; sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk alt ayırımlarına sahip olan "tabiî ilim" ile nûrânî ve zulmânî alt ayırımlarına sahip olan "ruhânî ilim"den oluşur. Manalar ilmi ise, felsefî (fizik, matematik, geometri vb.) ve ilâhî (metafizik) ilimden müteşekkildir.

b) Dünya ilmi: Bu da kendi içinde ikiye ayrılır. i) Şerefli ilim: Bu, kimya (san'at) ilmidir. İksir, ilaçlar, ilaçların uygulanması gibi ilimler bunun altında yer alır. ii) Düşük ilim: Yağlama, kokulandırma ve boyama gibi meslek/maharet ilimlerinden (sanâi') oluşur.[37]

---

35 Ebû Yusuf es-Sabbah Yakub b. İshak Kindî, *Felsefî Risâleler* (trc. Mahmud Kaya) İstanbul 1994, s.159-163; A. Cortabarria Beitia, "Kindî'de İlimlerin Sınıflandırılması" (trc. Doç.Dr. Emrullah Yüksel), *A.Ü.İ.F.D.,* 5 (1982), s.227-228, 243; Cevher Şulul, "İslam Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği", *D.E.Ü.İ.F.D.,* 16 (2002), s.225-226.

36 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.11.

37 Ebû Musa Câbir b. Hayyân, *Muhtâru Resâili Câbir b. Hayyân* (nşr. Paul Elıezer Kraus), Kahire 1935, s.100-101.

Bu tasnîfin doğru bir şekilde anlaşılması ve tasnîf içerisinde fıkıh usûlünün konumunun doğru bir şekilde belirlenebilmesi için verilen tasnîfte geçen bazı ifadelerin ne manaya geldiğinin bilinmesi gerekir. Câbir b. Hayyân, din ilmi ile, ölümden sonraki hayatta faydalanılması ümit edilen şeylerde kullanılmak üzere aklın elde ettiği bilgileri (suretler) kastederken; dünya ilmi ile ölümden önce zararlı olan şeylerden kaçınmak, faydalı olan şeylere ulaşmak için akıl ve nefsin elde ettiği bilgileri (suretler) anlar.[38] Burada fıkıh usûlünün din ilmi altında algılanacağı açıktır. Zira fıkıh usûlü kendisini sadece dünya ile sınırlamaz. Câbir b. Hayyân, din ilminin altına yerleştirdiği şer'î ilmi, ölümden sonraki hayatta fayda sağlayacak şekilde dünya menfaatlerini içerdiği için kendisi ile din ve dünyaya faydalı en üstün siyasetin amaçlandığı ilim olarak açıklar. Buna mukabil din ilminin diğer kısmı olan aklî ilmi, duyularla algılanamayan ve ilk illetin (Allah) halleri, onun zatının halleri, küllî aklın halleri, küllî ve cüzî nefis gibi konularda cüzî aklın (yani insan aklının) elde ettiği şeylerin bilinmesi olarak kabul eder.[39] Burada sanki o, şer'î ilim ile amelle ilişkili olma anlamında amelî ilimleri, aklî ilim ile de sadece itikâd oluşturmayı hedefleme anlamında nazarî ilimleri kastediyor gibidir. Bu durumda fıkıh usûlü şer'î ilim olarak değerlendirilmelidir. Şer'î ilmin altına yerleştirdiği zâhir ya da bâtın ilme gelindiğinde Câbir b. Hayyân, zâhir ilmini tabiat, akıllar ve tabiî nefislere uygun küllî durumlar olarak genel/yaygın uygulamaların (sünen) bilinmesi şeklinde ifade ederken; bâtın ilmini, uygulamaların (sünen) ilâhî (metafizik) akıllara uygun özel illet ve amaçlarını bilmek şeklinde açıklar.[40] Dolayısıyla o zâhir ile, dînîlik ve şer'îlik çerçesine giren genel ve yaygın uygulamaların bilinmesini ima ederken; bâtın ile, bu uygulamaların özel amaçlarının bilinmesini gündeme getirmektedir. Burada gerek zâhir gerek bâtın olsun her ikisinin de varlıkla uyumlu olması gerektiği üzerinde de vurgu vardır. Bu açılardan bakıldığında fıkıh usûlünün zâhir ve bâtın her iki kısımla da bağlantılı olduğu söylenebilir. Zira usûlde dil kaidelerinin dikkate alınmasında olduğu üzere küllî durumlar olarak genel/yaygın uygulamalar ele alındığı gibi istihsân ve istislahta olduğu üzere özel illet ve amaçlara dair de açıklamalar getirilmektedir. Yapılan tespitler birleştirildiğinde Câbir b.

---

38 Cabir b. Hayyân, *Muhtâru Resâil*, s.101-102.

39 Cabir b. Hayyân, *Muhtâru Resâil*, s.102-103.

40 Cabir b. Hayyan, *Muhtâru Resâil*, s.105.

Hayyan'ın tasnîfine göre fıkıh usûlünün dînî, şer'î ve bir yönüyle zâhir bir yönüyle bâtın bir ilim olduğu ifade edilebilir.

Fıkıh usûlünü şer'î olarak değerlendiren diğer tasnîflere gelince önce bu tasnîflerin hangi ilimleri ilâhî, dînî, şerî ya da İslâmî olarak değerlendirmediklerini ve buna bağlı olarak onları nasıl algıladıklarını ortaya koymak, daha sonra ilâhî, dînî, şerî ya da İslâmî olarak değerlendirdikleri ilimlere ve bunlar arasında yer alan fıkıh usûlüne dair tespitlere geçmek yerinde olacaktır. Buna göre tasnîfe bağlı olarak konumu değişebilmekle birlikte genel olarak yazı, sarf, nahiv, meânî, beyân, bedî', arûz, kâfiye, şiir, mantık, siyer, tarih, zenaat, sihir, tılsım, tıp, fizik, kimya, mekanik, matematik, aritmetik, geometri, astronomi, musikî, metafizik gibi ilimler şer'î ilimlerin dışında algılanmaktadır. Tasnîflerde bu ilimlerin şer'î ilimlerden ayrılan özelliklerini tespitte belirleyici olabilecek üst açıklamalara da gidilmektedir. Bu açıklamalar dikkate alındığında şer'î olmayan ilimlerin vahye dayanmadıkları, bunun yerine sadece duyuları, sadece aklı ya da sadece bu ikisini birlikte kaynak olarak kullandıkları ve insanın bilme kapasitesi ile kendilerini sınırlı tuttukları görülür. Bu ilimler ilâhî vahyin anlaşılması ve hayata geçirilmesinden ziyâde gerçek (hâricî) ya da zihnî (dâhilî) varlık alanını konu edinirler. Çoğunluğa göre bilginin ifadeye dökülmesi ya da kayıt altına alınması bağlamında dili ve yazıyı konu alan ilimler de şer'î ilim değildir. Gerek nazarî gerek amelî yönlerinin bulunması, övülen kısmı olduğu gibi yerilen ya da serbest bırakılan kısımlarının da olması, bir kısmı bizâtihî maksut iken diğer kısmının âlet niteliği taşıması, şer'î olmayan ilimlerin kendi aralarında farklı itibarlarla ayrışmalara sahip olduklarını gösterir. Bazı tasnîflerde yer alan şer'î olmayan ilimlerin diğer milletlerden İslâm toplumuna geçtiği açıklamaları, şer'î olmayan ilimlerin tümü için geçerli değildir. Geçerli olan kısım için ise, bu açıklamalar, şer'î olmayan bazı ilimlerle ilgili birikimin tüm insanlığın ortak malı olarak değerlendirildiği ve tarihin bu kesitinde söz konusu ilimlerin geliştirilmesinin Müslümanlar eliyle devam ettirildiği şeklinde anlaşılmalı, Müslümanların bahis konusu ilimlerdeki mirasın pasif sahiplenicileri olarak kabul edildiği şeklinde değerlendirilmemelidir.[41] Tasnîflerden çıkarılan bu tespitler, tasnîf sa-

[41] Burada yapılan tespitlerin üzerine dayandırıldığı zikri geçen tasnîflerin ilâhî/dînî/şerî/İslâmî kabul edilmeyen ilimlerle ilgili kısımlarına yer verilmesi yerinde olacaktır. İlâhî/dînî/şerî/İslâmî olmayan ilimler çerçevesinde İhvânu's-Safâ,

hipleri açısından genellikle bir ilmin "şer'î ilim olmama"sının gerekçelerini göstermeleri açısından dikkate değerdir. Dolayısıyla bu açıklamaların, bahis konusu tasnîflerin sahipleri tarafından genelde şer'î ilimlerden özelde fıkıh usûlünden nefyettikleri nitelikleri önemli ölçüde içerdiği söylenebilir.

Fıkıh usûlünü şer'î ilim olarak değerlendirenlerin tasnîflerinden hareketle şer'î olarak kabul ettikleri ilimlere, şer'îlik anlayışlarına ve fıkıh usûlünü şer'î ilimler arasında nerede konumlandırdıklarına bakılacak olursa fıkıh usûlünün yanında genel olarak tecvid, kıraat, tefsir, hadis, kelam, fıkıh, ahlak, tasavvuf gibi ilimlerin şer'î ilimler olarak sayıldığı görülür. Bazı tasnîflerde dil ilimleri,

---

"riyâzî/uygulamalı ilimler"e (yazı, nahiv, kimya, sihir, zenaat, siyer gibi) ve "felsefî ilimler"e (matematik ilimleri, mantık ilimleri, fizik ilimleri ve metafizik) yer verir [İhvânü's-Safâ, *Resâilü İhvâni's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ* (nşr. Arif Tamir), Beyrut 1995, I, 259-260]. Âmirî, "felsefî ilimler" üst başlığıyla hissî yani duyularla elde edilen ilim (tabiî ilimler), aklî yani akıl ile elde edilen ilim (metafizik) ve hem hissî hem aklî yani akıl ve duyu ortaklığıyla elde edilen ilim (matematik) gruplandırmasına gider [Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yusuf en-Nisâbûrî Âmirî, *el-İ'lâm bi-Menâkibi'l-İslâm* (nşr. Ahmed Abdülhamid Gurab), Riyad 1988, s.80-81; Kasım Turhan, *Âmirî ve Felsefesi: Din Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür,* İstanbul 1992, s.62]. Harizmî, "Yunan ve başka milletlere ait ilimler" olarak nazarî ve amelî felsefe, mantık, tıp, aritmetik, geometri, astronomi, musikî, mekanik ve kimyayı sıralar [Ebû Abdullah el-Katib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf Harizmî, *Mefâtîhü'l-Ulûm* (nşr. İbrahim Ebyari), Beyrut 1989, s.15-18]. Gazzâlî, "şer'î olmayan ilimler" isimlendirmesini kullanır ve kendi içinde mahmûd yani övülen ilimler (tıp ve matematik gibi), mezmûm yani yerilen ilimler (sihir ve tılsım gibi) ve mübâh yani ne övülen ne yerilen ilimler (şiir ve tarihi hadiselere dair ilimler gibi) ayırımını yapar [Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* (trc. Ali Arslan), İstanbul 1971, I, 134-135]. Tehânevî, "arap ilimleri" isimlendirmesiyle sarf, nahiv, meânî, beyan, bedi, aruz ve kafiye ilimlerini; "hakîkî ilimler" isimlendirmesiyle mantığa ek olarak amelî ve nazarî ilimler alt kısımlarıyla hikemî ilimleri sayar (Tehânevî, *Keşşâf*, I, 18-72). İsmail Hakkı İzmirli, "ulûm-ı İslâmiyye"ye mukabil diğer toplumlar tarafından ortaya konulup daha sonra Müslümanlara geçen ilimler şeklinde açıkladığı "ulûm-ı dâhile"yi riâzî ilimler (ulûm-ı riyâziyye), cismânî ilimler (ulûm-ı cismaniyye) ve nefsânî ya da ma'nevî ilimler (ulûm-ı nefsâniyye veya ma'neviyye) alt kısımlarıyla sunar [Mehmet Şeker, "İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Tasnîf-i Ulûm' adlı eseri", *İzmirli İsmail Hakkı: Sempozyum: 24-25 Kasım 1995* (nşr. Adnan Bülent Baloğlu ve Mehmet Şeker), Ankara 1996, s.153-155].

şer'î ilimler altına yerleştirilse de kimi tasnîflerde işaret edildiği üzere bu yaklaşım dil ilimlerinin şer'î ilim olmalarından ziyâde şer'î ilimlerin onlarla olan sıkı ilişkisiyle açıklanabilir. Tasnîflere göre şer'î ilimler, diğer toplumlardan alınmayıp Müslüman toplumlarda ortaya çıkan ilimlerdir ve başka ilimlere araç olmayıp bizâtihî kendileri amaçtırlar. Dikkati çeken bir diğer nokta, şer'î ilimlerin bir şekilde vahiyle irtibatlı kabul edilmesidir. Ancak bunların bir kısmı vahyin doğrudan kendisi ile ilgilenirken bir kısmı vahiyden istinbat edilmiş alanla meşgul olur. Şer'î ilimlerde vahiy esas olmakla birlikte vahyin yanında duyular ve akıl ayrı ayrı ya da birlikte işe koşulmaktadır. Şer'î ilimler, dünya ile bağlantılı olduğu kadar âhiret ile de ilişkilidir. Şer'î ilimlerin içinde itikâd ile ilgilenen ilimler olduğu gibi amel ile ilgilenen ilimler de bulunmaktadır. Bu tespitler çerçevesinde bakıldığında, şer'î ilimlere ait bu niteliklerin söz konusu tasnîfler tarafından genel olarak fıkıh usûlüne de nispet edildiği söylenebilir. Şer'î ilimlerin kendi içindeki ayırımlar dikkate alındığında ise, fıkıh usûlünün vahiy merkezde olmak üzere işleyişinde hem akıl hem duyu bulunan, itikâd ile değil amelle, diğer bir ifadeyle fiillere ait hükümlere ulaşma yöntemiyle ilgilenen, daha çok vahiyden istinbât edilmiş alanda faaliyet gösteren bir ilim olarak algılandığı söylenebilir.[42]

---

[42] Gerek şer'î ilimler ve onlara dair yaklaşımlar gerekse fıkıh usûlünün şer'î ilimler arasındaki konumu ile ilgili aktarılan tespitlerin kendilerine dayandırıldığı fıkıh usûlünü şer'î bir ilim olarak kabul eden tasnîflere burada yer verilmesi yerinde olacaktır. İhvânu's-Safâ "şer'î vaz'î ilimler" üst başlığını kullanır ve bu ilimleri nefislerin tedavisi ve âhiretin elde edilmesi için konulmuş ilimler olarak takdim eder. Şer'î vaz'î ilimler altında, âlimleri kurrâ ve hafızlar olan "tenzîl ilmi"ni, âlimleri imamlar ve peygamberlerin halifeleri olan "te'vîl ilmi"ni, âlimleri hadisçiler olan "rivâyet ve haberler ilmi"ni, âlimleri fakihler olan "fıkıh, uygulamalar (sünen) ve hükümler ilmi"ni, âlimleri âbidler, zâhidler ve ruhbanlar olan "hatırlatma, nasihatte bulunma, zâhidlik ve tasavvuf ilmi"ni ve âlimleri rüyâ tabircileri olan "rüya tabiri ilmi"ni zikreder (İhvânü's-Safâ, *Resâilü İhvâni's-Safâ*, I, 260). Âmirî "dînî ilimler" üst isimlendirmesiyle hadis, kelam ve fıkıh ilmine yer verir ve bunların temeli vahye dayanmakla birlikte ilkinde duyunun, ikincisinde aklın, üçüncüsünde hem duyunun hem de aklın işletildiğini ifade eder (Âmirî, *el-İ'lâm*, s.80-81; Turhan, *Âmirî ve Felsefesi,* s.62). Harizmî "şer'î ilimler ve onlara bağlı Arapça ilimler" üst başlığıyla fıkıh, kelam, nahiv, kitabet, şiir, aruz ve tarih (ahbâr) ilimlerini verir (Harizmî, *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, s.15-17). Gazzâlî, "şer'î ilimler"i dörtlü bir ayırımla takdim eder. a) Asıllar (Usûl): Din adına söylenecek şeylerin temelde kendilerine dayandıkları asıllar olarak kitap,

Şer'î oluşun esas alındığı tasnîflerde fıkıh usûlünün konumu ile ilgili şer'î olmadığı, kısmen şer'î olduğu ve çoğunluğa ait olan şer'î olduğu şeklindeki üç yaklaşım bir yana şer'îliğe yüklenen anlamlar da fıkıh usûlünün bu bağlamdaki konumunu belirlemektedir. Şer'îliğe yüklenen anlamlar ve bu anlamlara göre fıkıh usûlünün konumu konusunda Saçaklızâde'nin açıklamaları önemli ölçüde yol göstericidir. Ona göre şer'î ilimlere üç anlam yüklenmiştir.

---

sünnet, icmâ ve sahabe sözleri bu kısmı oluşturur. b) Türevler (Fürû): İnce bir düşünüşle asıllardan hükümlerin elde edilmesinden ve bu şekilde elde edilen meselelerden oluşur. Burada asıllardan hikmete ya da illete dayalı olarak hükümlerin elde edilmesinden bahsedildiği anlaşılmaktadır. Bu hükümler, dünya meseleleri ile ilgiliyse fıkıh ilmi, âhiret meseleleriyle ilgiliyse ahlâkın çirkinini ve güzelini veya kalbin hallerini bildiren ilimler (ahlak ve tasavvuf) söz konusu olmaktadır. c) Öncüller (Mukaddimât): Düşüncenin anlatılmasını sağlayan dil ilimleri bu gruba girer. Gazzâlî, dil ilimlerini her ne kadar şer'î ilimler altında zikretse de gerçekte bunların şer'î ilimlerden olmadıklarını, ancak vahyin anlaşılmasında kendilerine büyük ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir. d) Tamamlayıcılar (Mutemmimât): Lafızlarla ilgili Kur'ân ilimleri olarak mahreç ve tecvid ilimleri, mana ile ilgili Kur'ân ilmi olarak tefsir ilmi, hükümlerle ilgili Kur'ân ve sünnet ilmi olarak fıkıh usûlü ilmi ve rivâyetlerle ilgili nesepler, isimler ve râvîlerin halleri gibi ilimler bu gruba girmektedir (Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn,* I, 135-138). Tehânevî dînî ilimler olarak da isimlendirildiğini belirttiği "şer'î ilimler"i amelî ve itikâdî şer'î hükümlerin ele alındığı tedvin edilmiş ilimler olarak açıklar ve bu çerçevede kelam, tefsir, kıraat, isnad, hadis, fıkıh usûlü, fıkıh, ferâiz ve ahlak (sülük) ilmini ele alır (Tehânevî, *Keşşâf*, I, 30-45). İsmail Hakkı İzmirli ise Müslümanlar tarafından vaz olunan ilimler şeklinde açıkladığı "İslâmî ilimleri" (ulûm-ı İslâmiyye) ikiye ayırır ve bunları alt kısımlarını vererek detaylandırır. a) Yüce ilimler: Bizzât maksûd olan ilimlerdir ve bunlar şer'î ilimlerden müteşekkildir. Kıraat ve tefsirden oluşan Kur'an ilmi; hadis usûlü ve hadisin kendisinden oluşan hadis ilmi; itikâdî fıkıh (kelam), amelî fıkıh (fıkıh ve fıkıh usûlü) ve vicdânî fıkıh (ahlak ve tasavvuf) ilminden oluşan fıkıh ilmi yüce ilimleri meydana getirir. Yüce ilimler arasında Kur'an ve hadis ilmi "aslî ilimler" iken, fıkıh ilmi "müstenbat ilim"dir. b) Âlet ilimleri: Bizzat maksûd olmayıp şer'î ilimlere araç olan ilimlerdir. Âlet ilimleri Arapça ile ilgili dil ilimlerinden oluşan Müslümanlara has âlet ilimleri ile başka milletlerle ortak olan tarih ve coğrafya gibi ilimlerden oluşmaktadır (Şeker, "İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Tasnîf-i Ulûm' adlı eseri", s.153-154). Verilen tasnîflerin bir kısmında fıkıh usûlü doğrudan zikredilmemekle birlikte tasnîflerin genel yapısı ve fıkha yükledikleri geniş anlam sebebiyle fıkıh usûlü fıkıhla birlikte değerlendirilmiş, dolayısıyla şer'î ilimler çerçevesinde konumlandırılmıştır.

a) Şer'î ilimler, "akla, tecrübeye ve peygamberlerin haricindeki kişilerden işitmeye değil peygamberlerden öğrenmeye dayanan ilimler"dir. Bu anlam, en dar şer'î ilim anlayışını yansıtmaktadır. Buna göre fıkıh usûlü şer'î ilim değildir. Zira sadece peygamberden öğrenmeye dayanmaz

b) Şer'î ilimler, "Şâri'den alınan ve kendisinden sadece Şâri'den alınan ilimlerin istifade ettiği ilimler"dir. Bu tanım ilkine göre biraz daha geniş bir anlam taşır. Çünkü burada ilkinde yer alan "akla, tecrübeye ve peygamberlerin dışındaki kimselerden işitmeye dayalı olmama" kaydı yoktur ve "kendisinden sadece Şari'den alınan ilimlerin istifade ettiği ilimler" de eklenmiştir. Buna göre ilkinin aksine fıkıh usûlü de şer'î ilimlere dâhil olmuştur. Zira fıkıh usûlü, Şâri'den öğrenilen kısmının yanında sadece şer'î ilimlerin kendisinden istifade ettiği, dolayısıyla şer'î olmayan ilimlerin kendisinden faydalanmadığı bir ilimdir. Dil ilimleri ise sadece şer'î ilimlerin kendisinden istifade ettiği ilimler olmadığı için her iki şer'î ilim tanımının altına girmemektedir.

c) Şer'î ilimler, "Şâri'den sadır olan ve Şâri'den sadır olanların kendisine dayandığı (tevakkuf ettiği) ilimler"dir. Bu tanım, zikredilenler içerisinde anlamı en geniş olanıdır. Şâri'den sadır olanların kendisine dayandığı ilimler, ya kelam ilmi gibi Şâri'den sadır olanların kendisine var olma (vücûd) bakımından dayandığı ilimlerdir (kelam, Allah'ın varlığını ispatlayarak diğer ilimlerin var olmasını mümkün hale getirmektedir). Ya da nahiv ve mantık gibi Şâri'den sadır olanların kendisine kemâl bakımından dayandığı ilimlerdir. Bu tanıma göre, fıkıh usûlü şer'î ilimler altına girdiği gibi tüm âlet ilimleri de şer'î ilim olarak kabul edilmektedir.[43] Fıkıh usûlünün meselelerine bakıldığında onun hem var olma hem de kemâl bakımından şer'î ilimlere kaynaklık ettiği söylenebilir. Zira fıkıh usûlü, fıkıh için var olma bakımından dayanak oluştururken tefsir ve hadis gibi ilimlere kemâl açısından katkıda bulunur.

Bu açıklamalar dikkate alındığında fıkıh usûlü, ilk anlama göre şer'î bir ilim değilken diğer ikisine göre şer'î ilim olarak değerlendirilebilmektedir. Önceki açıklamalar dikkate alındığında ikinci anlamın, bir ilmin şer'îliği ve fıkıh usûlünün durumu konusunda çoğunluğun tercihini gösterdiği söylenebilir.

---

[43] "Şer'î ilim" ile ilgili açıklamalar için bk. Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'Ulûm*, s.86-87.

Fıkıh usûlü eserlerinde yapılan tasnîflere bakıldığında fıkıh usûlünün şer'î bir ilim olduğu konusunda cumhûra ait görüşün korunduğu görülür. Bu, örneklendirilecek olursa el-Mustasfâ'sında Gazzâlî, ilimleri tıp, matematik ve geometri gibi "aklî ilimler ve kelam, fıkıh, fıkıh usûlü, hadis, tefsir, tasavvuf (bâtın) ilmi gibi "dînî ilimler" olmak üzere ikiye ayırır. Her birisini de kendi içinde "küllî" ve "cüz'î" olarak iki kısma daha taksîm eder. Ona göre dînî ilimlerde küllî ilim kelam; cüzî ilimler ise fıkıh, fıkıh usûlü, hadis, tefsir gibi diğer ilimlerdir.[44] Zikri geçen yaklaşımla ilgili bir diğer örnek olarak Takiyyüddin es-Sübkî (ö.756/1355), Tâceddin İbnü's-Sübkî (ö.771/1370) ve Zerkeşî (ö.794/1392)'ye ait olan tasnîfe yer verilebilir. Bu müellifler, ilimleri matematik ve geometri gibi "sırf aklî ilimler", lügat, nahiv, sarf, meânî, beyân ve aruz ilmi gibi "lügavî ilimler" ve Kur'ân ve Sünnet ilimleri ile onlara tabi ilimlerden oluşan "şer'î ilimler" olmak üzere üçe ayırırlar. Fıkıh usûlünü üçüncüsünün altına yerleştirirler.[45] Görüldüğü üzere her iki tasnîfte de fıkıh usûlü şer 'î ilim olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak gerek bazı tasnîf sahiplerine göre gerek şer'î oluşa yüklenen anlama göre fıkıh usûlünü şer'î kabul etmeyenler olsa da çoğunluğun onu şer'î bir ilim olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Fıkıh usûlünün vahiyden bağımsız olarak var olması ya da bir işlev üstlenmesi söz konusu olmayacağı dikkate alındığında bu yaklaşımın isabetli olduğu söylenebilir. Şer'î ilimler arasında ise, vahiy merkezde olmak üzere işleyişinde hem akıl hem duyu bulunan, itikâd ile değil amelle, daha açık bir ifadeyle fiillere ait hükümlere ulaşma yöntemiyle ilgilenen, daha çok vahiyden istinbât edilmiş alanda faaliyet gösteren, sadece şer'î ilimlerin var olma ve kemâl bakımından kendisinden istifâde ettiği bir ilim olarak algılandığı ifade edilebilir.

---

44 Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl* (nşr. Hamza b. Züheyr Hafız), Cidde ts., I, 12.

45 Ebü'l-Hasan Takıyyüddîn İbn Sübkî ve Ebû Nasr Taceddîn İbn Sübkî, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc 'alâ Minhâci'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-usûl* (nşr. Şaban Muhammed İsmail), Kahire 1981/1401 (Birlikte: Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Minhacü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl*), I, 5-6; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır Zerkeşî, *Bahrü'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh* (göz. geç. Ömer Süleyman Eşkar; haz. Abdülkadir Abdul Ani), [y.y.] 1992, I, 12.

C. Aklî-Naklî Oluşun Esas Alındığı Tasnîfte Fıkıh Usûlünün Konumu

İlim tasnîfleri arasında yaygınlık açısından öne çıkan bir diğer tasnîf türü aklî-naklî ayırımına dayanır. İlimler tasnîfinde aklî-naklî ayırımını esas alanlar olarak İbn Haldun (ö.808/1406), Nev'î (ö.1008/1599), Tehânevî ve Ahmet Cevdet Paşa (ö.1312/1895) zikredilebilir. Aklî-naklî oluşu esas alan tasnîfler dikkate alındığında, temelde ikili ve üçlü olmak üzere iki farklı tasnîfin yapıldığı görülür.

1. Aklî-naklî oluşu esas alan ikili tasnîfler: Bu tür tasnîfler, ilimlerin bir kısmını aklî, diğer kısmını naklî olarak değerlendirir. Bu tasnîflere bakıldığında aklî ilimler olarak genellikle mantık, tabiî ilimler, matematik, metafizik (ilahiyât), ahlak, ev idaresi ve siyasetin sayıldığı görülür ve bu ilimler, felsefe ve hikmet ilimleri olarak takdim edilir.[46] Naklî ilimler olarak ise tefsir, kıraat, hadis, fıkıh usûlü, fıkıh, kelam, tasavvuf ve rüya tabiri gibi "şer'î ilimler" ile lügat, iştikak, sarf, nahiv, meânî, beyân, arûz, kâfiye gibi "dil ilimleri" sayılmaktadır.[47] Anlaşılacağı üzere bu tür tasnîflerde fıkıh usûlü, aklî değil naklî bir ilim olarak değerlendirilmektedir.

2. Aklî-naklî oluşu esas alan üçlü tasnîfler: Bu tür tasnîfler, aklî ve naklî oluşun dışında ikisini birleştiren üçüncü bir kısma daha yer veren tasnîflerdir. Nitekim Nev'î aklî ilimler, naklî ilimler ve hem aklî hem naklî ilimler olmak üzere

---

[46] Nitekim aklî-naklî şeklindeki ikili ayırım çerçevesinde İbn Haldun, aklî ilimlerin altına mantık, tabiî ilimler, metafizik (ilahiyât) ve matematik olmak üzere dört temel ilmi yerleştirir ve aklî ilimleri, hikmet ve felsefe ilimleri olarak takdim eder [Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime* (trc. Zakir Kadiri Ugan), Ankara 1954, II, 566-567]. Ahmet Cevdet Paşa, aklî ilimleri amelî hikmet (ahlak, ev idaresi, siyaset) ve nazarî hikmet (metafizik, matematik, tabiî ilimler) şeklindeki bir ayırımla sunar (Öner, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı", s.110).

[47] Nitekim naklî ilimler çerçevesinde İbn Haldun, tefsir, kıraat, hadis, fıkıh usûlü, fıkıh, kelam, dil ilimleri, tasavvuf ve rüya tabiri ilimlerini zikrederken (İbn Haldun, *Mukaddime,* II, 456-458, 540, 560); Ahmet Cevdet Paşa, aynı ilimleri şer'î ilimler (Kur'ân ilimleri, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, kelam, tasavvuf, rüya tabiri) ve Arapçayla ilgili (Arabî) ilimler (lügat, iştikak, sarf, nahiv, meânî, beyân, arûz, kâfiye) taksimiyle naklî ilimler çerçevesine yerleştirir (Öner, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı", s.110). Tehânevî, örnek ilim zikretmeksizin sadece bahis konusu olan ikili ayırıma (aklî-naklî) işaret etmekle yetinmektedir (Tehânevî, *Keşşâf*, I, 7).

üçlü bir tasnîfe gitmekte; bunların ilkine matematik ilimlerini, ikincisine tefsir ve ahbâr ilmini, üçüncüsüne ise fıkıh usûlünü örnek vermektedir.[48] Görüldüğü gibi bu tür tasnîflerde fıkıh usûlü, hem aklî hem de naklî bir ilim olarak kabul edilmektedir.

Aklî-naklî ayırımı ile ilgili olarak usûl eserlerine bakıldığında ikili ve üçlü tasnîf türlerinin her ikisinin de kullanıldığı görülür. Her iki kullanımda da fıkıh usûlünün konumu, yukarıda verilen tasnîflerdeki konumu ile paralellik arz eder. Örneğin ikili tasnîfi tercih eden Sava Paşa (ö.1318/1901?), ilimleri önce vahye dayanmaksızın beşer idraki aracılığıyla kazanılan bilgileri içeren ilimler olarak açıkladığı "aklî ilimler" ve vahye dayanan ilimler olarak açıkladığı "naklî ilimler" şeklinde ikiye ayırır. Daha sonra ikincisini kendi içinde "dil/âlet ilimleri" ve "şer'î ilimler" olmak üzere ikiye daha ayırır. Ona göre gerek dil ilimleri gerekse şer'î ilimler, kaynak ilimler şeklinde sunduğu "aslî ilimler" ve kaynaklardan istihraç edilen ilimler olarak sunduğu "müstenbat ilimler" şeklinde tâli ikişer kısma daha ayrılır. Şer'î ilimler arasında aslî ilimler, "Kur'an ilmi" (Kıraat ve tefsir) ve "hadis ilmi"nden oluşurken; müstenbat ilimler, "itikâdî ilimler" (tevhid ilmi ve ilâhî sıfatlar ilmi) ve "fıkıh usûlü ve fıkıh ilimleri"nden oluşur.[49] Burada Sava Paşa'nın, fıkıh usûlünü naklî ilimler altında şer'î ve kaynaklardan (Kur'ân ve Sünnet'ten) elde edilen müstenbat bir ilim olarak değerlendirdiği görülmektedir. Tasnîf bir tarafa bazı usûl eserlerinde fıkıh usûlünün, fıkha ait sem'î deliller olduğuna, söz konusu delillerin kısımlarının Kitab, mütevâtir Sünnet ve icmâ ile bunlara dayanan delillerden oluştuğuna, bunların hepsinin de özde Allah'ın kelamına dayandığına yer verilmesi[50] de, fıkıh usûlünün naklî-şer'î yönüne vurgu içermektedir.

Aklî-naklî ayırımını esas alan ve üçlü tasnîfi benimseyen Gazzâlî, ilimleri matematik, geometri, yıldızlar ilmi gibi "sırf aklî ilimler", hadis ve tefsir gibi "sırf

---

48 Yahya Nev'î, *İlimlerin Özü* (nşr. Ömer Tolgay), İstanbul 1995, s.167.

49 Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyâtı Hakkında Bir Etüd* (trc. Baha Arıkan), Ankara 1956, I, 124-126.

50 Örnek olarak bk. İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-fıkh* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Doha 1978, I, 85-86; Alâüddin Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrülislam el-Pezdevî* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billah el-Bağdâdî), Beyrut 1997/1417 (Birlikte: Ebü'l-Hasan Ebü'l-Usr Fahrülislâm Ali b. Muhammed Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*), I, 62.

naklî ilimler" ve fıkıh ve fıkıh usûlü gibi "aklı ve nakli birleştiren ilimler" şeklinde üçe ayırır. İkincisinin aksine birincisini öğrenilmesi din tarafından doğrudan doğruya teşvik edilmemiş ilimler olarak açıklar. Üçüncüsünü ise ilimlerin en şereflisi olan, aklı ve nakli, rey ile şer'i kendisinde bir araya getiren ilimler olarak niteler. Üçüncü kısma yerleştirdiği usûl ilminin, şerî'atin ve aklın saf kısmını aldığını dile getirir ve bu ilmin, şerî'atın benimsemeyeceği türden sırf aklî bir tasarruf olmadığı gibi aklın sadece güçlendirme ve pekiştirme görevi üstlendiği bir taklitten de ibaret olmadığını ifade eder.[51] Örnek olarak verilen bu tasnîfin dışında konuyla ilgili her hangi bir ilimler tasnîfine yer vermeden usûlün hem aklî hem de naklî bir ilim oluşuna dikkat çeken birçok usûlcünün bulunması,[52] ayrıca bazı eserlerde usûlün hem aklî hem naklî oluşunun onun en şerefli ilim oluşuna delil olarak zikredilmesi[53] fıkıh usûlünün hem aklî hem de naklî bir ilim olduğu anlayışının usûlcüler arasında sadece naklî olduğu yaklaşımına göre daha çok kabul gördüğünü göstermektedir.

Her iki tasnîf türünde de aklî ilimler, insanın kendiliğinden aklını kullanarak elde ettiği ve nakle ihtiyaç duymayan ilimler; naklî ilimler ise, bu ilimleri vazedenden nakil ve rivayet etmek suretiyle öğrenilen ve nakle ihtiyaç duyan ilimler şeklinde açıklanmaktadır.[54] Verilen aklî-naklî esasına dayalı tasnîfler dikkate alındığında, fıkıh usûlünün sırf aklî bir ilim olmadığı konusunda görüş birliği

---

[51] Gazzâlî, *el-Mustasfâ* I, 3-4.

[52] Söz konusu usûlcülerin görüşleri için bk. Muhammed b. Hasan Bedahşî**,** *Şerhu'l-Bedahşî Menâhicü'l-Ukûl,* Beyrut 1984/1405 [Birlikte: Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan İsnevî, *Şerhu'l-İsnevî Nihayetü's-Sûl fî Şerhi Minhaci'l-Vüsûl*; Ebû Saîd Nasıruddin Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Minhacü'l-Vüsûl fî İlmi'l-Usûl* (Menahicü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl)], I, 16; Ebu'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. İdris Karafî, *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl* (nşr. Adil Ahmed Adülmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvez), Mekke 1997, I, 90; Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed Nesefî, *Keşfü'l-Esrâr Şerhi'l-Musannef ale'l-Menâr,* Beyrut 1986 (Birlikte: Molla Ahmed b. Ebî Saîd el-Leknevî, *Şerhu Nûri'l-Envâr ale'l-Menâr*), I, 4; Sa'deddin Mesud b. Ömer Teftazânî, *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh* (nşr. Muhammed Adnan Derviş), Beyrut 1998/1419 (Birlikte: Ubeydullah b. Mes'ud el-Buhârî Sadrüşşeri'a, *et-Tavzîh Şerhu't-Tenkîh*), I, 19; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît,* I, 12-13, 18.

[53] Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 4; Karâfî, *Nefâis,* I, 90; Ebü's-Sena Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhi Muhtasarı İbni'l-Hacib* (nşr. Muhammed Mazhar Baka), Mekke 1986, I, 4.

[54] İbn Haldun, *Mukaddime,* II, 455; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 7.

olduğu söylenebilir. Buna bağlı olarak usûlün mihverinde şer'in yer aldığı, dolayısıyla şer'î kaynakların usûlde belirleyici olduğu konusunda da bir ittifakın olduğu gözlenmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla fıkıh usulünde şer'in yanında aklın da etkili olduğu konusunda hiçbir âlimin muhalif bir açıklaması söz konusu değildir. Buradan hareketle fıkıh usûlünde aklın etkili olduğu konusunda da bir ittifakın bulunduğundan bahsedilebilir. İkili tasnîfi tercih edenlerin fıkıh usûlünü naklî olarak değerlendirmesi, fıkıh usûlünde naklin akla nazaran daha belirleyici olması şeklinde anlaşılabilirse de aklın ihmal edildiğini göstermez. Ayrıca ikili tasnîfin bölümleri başka bir konumlandırmaya imkan vermediği için naklî olarak kabul edilen fıkıh usûlünün aklî yapısı ara açıklamalar esnasında onun müstenbat olduğuna işaret edilerek dile getirilmiş olmaktadır. Öte yandan mevzû ve meselelerine bakıldığında fıkıh usûlünün, ne insanın kendiliğinden sırf akıl ile elde ettiği ve nakle ihtiyaç duymayan bir ilim ne de sadece Şâri'den yapılan nakillerden oluşan bir ilim olduğu söylenebilir. Bütün bunlar dikkate alındığında, fıkıh usûlünün şekillenmesinde naklin yanında aklî yönünün de bulunduğu, dolayısıyla hem aklî hem de naklî bir ilim olduğu ortaya çıkmaktadır.

D. Hakikate Ulaşma Yollarının Esas Alındığı Tasnîfte Fıkıh Usûlünün Konumu

Hakikate ulaşma yollarını ve alt ayırımlarda varlık mertebelerini dikkate alan ilimler tasnîfi görebildiğimiz kadarıyla Taşköprüzâde (ö.968/1561)'ye has bir tasnîf niteliği taşımaktadır. Burada ilimler, ontolojiye dayandırılarak gruplandırılmış ve tüm ilimler için hedef olarak hakikate ulaşmak gösterilmiştir. Taşköprüzâde, hakikate ulaşmanın biri istidlâle dayalı "nazar", diğeri ilâhî cezbeye dayalı "keşf/tasfiye" (nefsin arındırılması) olmak üzere iki yolu olduğunu söyler.[55] Dolayısıyla hakikate ulaşma yolu olarak nazarda delile dayalı rasyonel bir düşünme faaliyeti söz konusu iken keşf ve tasfiyede nefsin arındırılması neticesinde ilâhî bir lütufla bilgiye ulaştırılma gündeme gelmektedir. Taşköprüzâde, tasfiye altında ele alacağı ilimlere geçiş mahiyetinde yazdığı mukaddimede yukarıda zikredilen hakikate ulaşma yollarından ilki ile elde edilen ilme "husûlî ilim", ikincisi ile elde edilen ilme "huzûrî ilim" adını vermektedir.

---

[55] Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm* (nşr. Kamil Kamil Bekrî ve Abdülvehhab Ebü'n-Nur), Kahire 1968, I, 66-68.

Husûlî ilim, duyulara dayalı idrak kuvveti yoluyla elde edilen ilmi, huzûrî ilim ise duyulara dayalı idrak kuvveti vasıtası olmaksızın elde edilen ilmi ifade eder. Ona göre husûlî ilmin sebepleri, duyulurlar (mahsûsat) üzerinde tefekkür ve nazarda bulunma; huzûrî ilmin sebebi ise nefsin dünya meşgalelerinden arındırılmasıdır (tasfiye). Taşköprüzâde, ikinci yolun ilkine göre daha kâmil ve eksiksiz bir yol olduğunu ifade etmektedir.[56]

Taşköprüzâde, ilimlerin tasnîfini de hakikate ulaşmada nazar ya da tasfiyenin kullanılıyor oluşuna bağlı olarak en temelde ikiye ayırır ve daha sonra alt ayırımları zikreder.

1. Nazarla hakikate ulaşmayı sağlayan ilimler (husûlî ilimler): Taşköprüzâde, bu ilimleri dış dünyada varlık (vücûd fi'l-a'yân), zihinde varlık (vücûd fi'l-ezhân), sözde varlık (vücûd fi'l-ibâre) ve yazıda varlık (vücûd fi'l-kitabe) şeklinde sıraladığı varlık mertebeleri ile ilişkilendirerek gruplandırır. Dış dünyada varlık ile ilgili olarak, var olan şeylerin kendinde ne olduklarını ele alan, yani zaman, toplum ve dinlerin değişmesi ile değişmeyen hakikatlerin ilmi şeklinde açıkladığı "hikemî ilimler"i ve "şer'î ilimler"i ele alır. Hikemî ilimler, söz konusu hakikatleri aklın muktezasına göre incelerken, şer'î ilimler İslâm kanununa (vahye) dayanarak araştırır. O, zihinde varlık ile ilgili olarak mantık gibi "manevî âlet ilimleri"ni; sözde varlık ile ilgili olarak "lafızla ilgili (lafzî) âlet ilimleri"ni; yazıda varlıkla ilgili olarak "yazı ile ilgili (hattî) âlet ilimleri"ni zikreder. Son üçü altında yer alan ilimlerin sadece nazar ile elde edilebileceğini, ilki altındaki ilimlerin, yani hikemî ve şer'î ilimlerin ise hem nazarla hem de tasfiye ile elde edilebileceğini ifade eder.[57]

2. Tasfiye ile hakikate ulaşmayı sağlayan ilimler (huzûrî ilimler): Taşköprüzâde, bu ilimleri bâtın ilmi ve mükâşefe ilmi olmak üzere ikiye ayırır.[58] O, bâtın ilmini ibâdetler (ibâdât), âdetler (âdât), helâk eden durumlar (mühlikât) ve kurtuluşa ulaştıran durumlar (münciyât) olmak üzere dörde ayırarak ele almakla birlikte, mükâşefe ilminin detay açıklamalarına ve alt kısımlarına yer vermez.[59]

---

[56] Taşköprüzâde, *Miftâhü's-Sa'âde*, III, 6.

[57] Taşköprüzâde, *Miftâhü's-Sa'âde*, I, 68-69.

[58] Taşköprüzâde, *Miftâhü's-Sa'âde*, III, 6.

[59] Taşköprüzâde, *Miftâhü's-Sa'âde*, III, 7-557.

Verilen tasnîfte fıkıh usûlünün konumuna gelince, Taşköprüzâde, fıkıh usûlünü dış dünyada varlık ile ilgili olarak verdiği şer'î ilimler çerçevesine yerleştirir. Ona göre şer'î ilimler, ya nakille, ya nakledilenlerin anlaşılmasıyla veya delillerle ortaya koyma ve ispat etme ile ya da hükümlerin çıkarılması ile ilgilidir. Bu durumda şer'î ilimler dört gruba ayrılmaktadır. a) Nakille ilgili olanlar: Bunlar kıraat ve rivâyetü'l-hadîs ilimleridir. Kıraatte nakil, Hz. Peygamber'in vahiy yoluyla getirdiklerine dair iken, rivâyetü'l-hadîste Hz. Peygamber'in ismetle müeyyed nefsinden sadır olanlara dairdir. b) Nakledilenlerin anlaşılması ve açıklanması ile ilgili olanlar: Bunlar tefsir ve dirâyetü'l-hadîs ilimleridir. Tefsir, Allah'ın kelâmını anlamaya yönelik bir ilim iken; dirâyetü'l-hadîs, Hz. Peygamber'in sözünü anlamaya yönelik bir ilimdir. c) Delillerle ortaya koyma ve ispat etme ile ilgili olanlar: Bunlar, kelâm (usûlü'd-din) ve fıkıh usûlü (usûlü'l-fıkh) ilimleridir. Kelâm, inançların delillendirilip ispatlanmasını söz konusu eden bir ilim iken; fıkıh usûlü fiillere ait hükümlerin ispatlanmasını sağlayan ilimdir. d) Hükümlerin çıkarılması ile ilgili olanlar: Bu, tek tek delillerden hükümlerin çıkarıldığı ilim olan fıkıh ilmidir.[60]

Hakikate ulaşma yollarının esas alındığı tasnîfte hakikate ulaşmanın iki yöntemi olarak sunulan nazar ve tasfiyenin her ikisinin de fıkıh usûlünde kullanılabileceği sonucu, tasnîfin genel yapısından ve yukarıda işaret edilen ilgili açıklamalardan ortaya çıkmaktadır. Ancak genel anlamda bakıldığında tasfiye yolu ile elde edilen bilgi, diğer insanların sorgulamalarına ve kontrolüne kapalı olduğu için yanılmaya ya da istismara yol açacak niteliktedir. Bundan dolayı her halükarda vahyin ve aklın denetimine muhtaçtır. Öte yandan fıkıh usûlü, ontolojik olarak dış dünyadaki varlıkları (vücûd fi'l-a'yân) İslâm kanunu (vahiy) çerçevesinde inceleyen şer'î ilimler altına yerleştirilmiştir. Şer'î ilimlerin vahiy çerçevesinde inceledikleri varlıklar, başta Allah olmak üzere bizâtihî bütün varlıkları kapsadığı gibi varlıklardan sadır olan fiilleri de kapsar. Buna göre fıkıh usûlü, şer'î ilimler içerisinde daha çok insanın fiillerine yönelik incelemede bulunmayı sağlayan bir ilim olarak kabul edilmiş olmaktadır. Fiillere yönelik incelemede ise merkezde onlara dair şer'î hükmün delillendirilmesi ve ispat edilmesi endişesi yer almaktadır.

---

[60] Taşköprüzâde, *Miftâhü's-Sa'âde*, II, 5.

E. Anlatılması (Takrîr) ve Yazılmasının (Tahrîr) Mümkün Olup Olmamasının Esas Alındığı Tasnîfte Fıkıh Usûlünün Konumu

Yaygın olarak kullanılmayan bu tasnîfin sahibi Hocazâde Muslihuddin Mustafa (ö.893/1488)'ya göre ilimler "anlatılması ve yazılması mümkün olan", "anlatılması mümkün olmakla birlikte yazılması câiz olmayan" ve "anlatılması ve yazılması ya da tasvir edilmesi mümkün olmayan" ilimler olmak üzere üç gruba ayrılır. Hocazâde, ilki çerçevesinde meşhur âlimlerce tasnîf ve telif edilmiş ilimleri; ikincisi çerçevesinde vehmiyât karışmış ve mugâlatalarla dolu öncüllere sahip olan münazaralarda rakibi susturmak için başvurulan açıklama ve akıl yürütmeleri; üçüncüsü çerçevesinde herkesin değil de ancak irfan, zevk ve vicdan sahiplerinin bilebileceği ve ancak ehlinin anlayıp birbirine aktarabileceği bir tür ilâhî gizli ilim olarak ince remizlere sahip olan ledünnî ilmi zikreder.[61] Bu tasnîf dikkate alındığında anlatılması ve yazılması mümkün olan fıkıh usûlünün ilk gruba girdiği söylenebilir. Tasnîften hareketle fıkıh usûlünün akıl sahiplerinin aklî melekelerini kullanarak kavrayabilecekleri, meseleleri üzerinde ilmî faaliyette bulunabilecekleri, bunları konuşup yazarak aktarabilecekleri bir ilim olarak sunulduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

F. Âlet İlmi Olup Olmamasının (Zatının Maksut Olup Olmamasının) Esas Alındığı Tasnîfte Fıkıh Usûlünün Konumu

Âlet ilmi olup olmamasının esas alındığı tasnîfe yer verenler olarak İbnü'l-Ekfânî, Tehânevî, Abdüllatif b. Abdurrahman el-Makdisî, Şirvânî (el-Fevâidü'l-Hâkâniyye müellifi) ve Kâtib Çelebî zikredilebilir. Âlet ilmi olup olmama esasına dayalı olarak ilimlerin tasnîf edilmesi ve bunlar arasında fıkıh usûlünün konumunun belirlenmesinden önce bu tür tasnîflerde "âlet ilmi olma" ya da "âlet ilmi olmama" ile ne anlaşıldığına işaret edilebilir. Tasnîf sahiplerine göre âlet ilimleri başka bir şeyi elde etmenin aracı olup kendi zatları dolayısıyla maksut olmayan,[62] kendileri ile başka bir ilimde hatadan korunulması amaçlanan[63]

---

61 Taşköprüzâde, *Tercüme-i Şekâik-i Nu'mâniyye (Hadâikü'ş-Şekâik)* (trc. Mehmed Mecdî), İstanbul 1853/1269, s.153-154.

62 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsıd,* s.20 (tahkik kısmı); Tehânevî, *Keşşâf*, I, 6; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'Ulûm*, I, 59; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.13.

63 Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'Ulûm*, I, 62.

ilimlerden oluşur. Âlet ilmi olmayanlar ise, başka bir şeyi elde etmeye yönelik bir araç olmayıp, aksine bizatihî amaç (maksut) olan ilimlerdir.[64]

Genel bir bakışla değerlendirildiğinde ilimler zikredilen anlamda âlet ilmi olup olmaması esasına dayalı olarak tasnîf edilirken mutlak, izâfî ve ircâ olmak üzere temelde üç farklı yaklaşımın bulunduğu görülür.

1. Mutlak yaklaşım: Çoğunluğa ait olan bu yaklaşımda tasnîf sahipleri, bizâtihî vaz ediliş nedenlerini esas alarak ilimlerin âlet ilmi olup olmadıklarını belirlerler ve örnek babında da olsa âlet ilmi olan ve olmayan ilimleri sayarlar. Nitekim mutlak yaklaşım çerçevesinde İbnü'l-Ekfânî, Makdisî ve Kâtib Çelebî âlet ilimlerinin karşısına hikemî ilimleri yerleştirir ve âlet ilimlerini mantık ve edebî ilimler (dil ilimleri), hikemî ilimleri ise nazarî (metafizik, matematik, fizik) ve amelî (ahlak, ev idaresi, siyaset) ilimler olmak üzere ikişer kısma ayırarak ele alır. Fıkıh usûlü dahil şer'î ilimleri söz konusu tasnîf sahiplerinden İbnü'l-Ekfânî nazarî ilimler altında, Makdisî ve Kâtib Çelebî ise amelî ilimler altında hikemî ilim olarak bizâtihî maksut olan ilimler şeklinde değerlendirir. Dolayısıyla her üçüne göre de fıkıh usûlü dahil şer'î ilimler, âlet ilmi olmayıp bizâtihî maksut hikemî ilimlerdendir.[65]

2. İzâfî yaklaşım: Bu yaklaşıma göre ilimlerin âlet olup olmaması ilmin zatından kaynaklanan bir durum olmayıp diğer ilimlerle ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla bir ilim, bir ilme göre âlet ilmi iken bir başka ilme göre âlet ilmi olmayabilir. Nitekim bu yaklaşıma dikkat çeken Tehânevî, bir ilmin âlet ilmi olarak isimlendirilmesinin, zatî bir isimlendirme değil, âleti olduğu diğer ilme kıyasla yapılan bir isimlendirme olduğunu ifade eder. Ona göre bir ilmin âlet ilmi olarak isimlendirilmesi, o ilmin başka bir ilme ulaşmada vesile olacak meseleleri içermesi dolayısıyladır. Yoksa o ilmin tamamen başka bir ilmin aracı olması dolayısıyla değildir.[66] Bu yaklaşım dikkate alındığında, bir ilim,

---

64 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsıd,* s.20 (tahkik kısmı); Tehânevî, *Keşşâf*, I, 6; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'Ulûm*, I, 59, 61; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.13.

65 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsıd,* s. 20-22, 40-41 (tahkik kısmı); Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'Ulûm*, I, 61-63; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.13.

66 Tehânevî, *Keşşâf*, I, 6.

ilişkilendirildiği ilme göre hem "âlet ilmi olma" hem de "âlet ilmi olmama" niteliklerinden her ikisini de alabilecektir. Bu açıdan bakıldığında fıkıh usûlü, kelâma göre âlet ilmi değilken fıkha göre âlet ilmi olarak kabul edilebilecektir.

3. İrcâ yaklaşımı: Bu yaklaşıma göre âlet ilmi olma ve âlet ilmi olmama ayırımı amelî-nazarî ayırımının bir başka açıdan yeniden ifadelendirilişidir. Dolayısıyla âlet ilmi oluşu esas alan tasnîf, amelî-nazarî şeklindeki daha önce ele alınan tasnîfe ircâ edilmiş olmaktadır. Buna göre, bizâtihî maksut olmayan âlet ilimleri amelî iken, âlet ilmi olmayan yani bizatihî maksut olan ilimler nazarîdir. Çünkü başka bir ilmi elde etmek için âlet olan ilim, başka bir ilmi elde etme keyfiyetiyle, yani onun nasıl elde edileceğiyle ilgilidir. Dolayısıyla amelle bağlantılıdır. Bizâtihî maksut olan ilim ise, başka ilmi elde etme ile dolayısıyla amelle ilişkili olmadığı için nazarîdir.[67] Bu durumda fıkıh usûlünün ilimler arasındaki konumu daha önce ele alındığı üzere nazarî-amelî ayırımındaki durum ve kullanımlara göre ortaya çıkmaktadır.

Genellikle ve yaygın olarak kullanılan mutlak yaklaşımda âlet ilmi olan ve olmayan ilimlerin tespiti mümkündür ve bir defa tespit edildikten sonra herhangi bir değişiklik gündeme gelmezken izâfî yaklaşımda âlet ilmi olan ve olmayanlara dair bir ilimler listesi oluşturulması mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında mutlak yaklaşım çerçevesinde fıkıh usûlü ittifaken âlet ilmi olmayıp bizâtihî maksut yani başka bir ilim dolayısıyla değil bizâtihî kendisi dolayısıyla amaçlanan bir ilimdir. İzâfî yaklaşıma göre fıkıh usûlünün durumu, irtibatlandırıldığı ilme göre değişebilmektedir. İrcâ yaklaşımına göre fıkıh usûlünün konumu ise, amelî ve nazarî oluşla ilgili tespitler çerçevesinde farklı şekillerde belirlenebilmektedir.

G. Faydanın Esas Alındığı Tasnîfte Fıkıh Usûlünün Konumu

Diğer ilim tasnîflerinin önemli bir kısmında ilimlerin faydalı olma keyfiyet ve derecelerinin dikkate alındığı hissedilse de bu, tasnîflerin genel yapısına kavram düzeyinde yansımaz. Bazı tasnîflerde ise faydanın keyfiyet ve derecesi merkeze alınarak tasnîfe ait kavramlar da ona göre belirlenir. Burada daha çok bu tür tasnîfler kastedilmektedir.

---

[67] Tehânevî, *Keşşâf*, I, 6; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'Ulûm*, I, 59-60; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn,* I, s.11-12.

Faydanın esas alındığı tasnîflerin mahiyetinin anlaşılabilmesi için kısmen de olsa birbirinden farklı olan ve biri Gazzâlî'ye diğeri Saçaklızâde'ye ait iki tasnîfe yer verilebilir.

1. Gazzâlî, ilimleri şu şekilde üçe ayırarak inceler: a) Azı da çoğu da yerilmiş (mezmûm) ilimler: Bu ilimler, ne dine ne de dünyaya bir faydası dokunmayan ilimlerdir. Sihir, tılsım ve yıldız ilimleri bu tür ilimlerdendir. b) Azı da çoğu da övülmüş (mahmûd) ilimler: Allah'ın sıfatlarını, fiillerini, halk arasındaki ilâhî sünnetini ve âhireti dünyadan üstün kılmasının hikmetini beyan eden ilimdir. Bu ilmi elde etmeye mücâhede, kalbin arındırılması (tasfiye) ve dünya meşgalelerinden kalbin kurtarılması ile peygamberler ve kâmil velilerin arkasından gitmek ve onlara benzemek yardımcı olur. c) Kifâyet edecek miktarı övülmüş, kalan kısmı yerilmiş ilimler: Farz-ı kifâye olan dînî ve dünyevî ilimler bu kısma girer. Fıkıh usûlü de bu gruptandır.[68] Buna göre fıkıh usûlü, yeteri kadarıyla öğrenilmesi övülmüş, gerektiğinin ötesinde öğrenilmesi ise yerilmiş bir ilim olmaktadır.

2. Saçaklızâde, ilimleri şu şekilde üçe ayırarak inceler: i) Faydalı ilimler: Başta fıkıh usûlünün de dahil olduğu şer'î ilimler olmak üzere dil ilimleri ve matematik, geometri, astronomi gibi bazı aklî ilimler bu gruba girer. 2) Zararlı ilimler: Bunlar, sihir ve astroloji gibi ilimlerdir. 3) Faydası ve zararı olmayan ilimler: Şiir ve nesebler ilmi bu tür ilimler arasında yer alır.[69] Buna göre fıkıh usûlü, faydalı olan ilimler arasında sayılmaktadır.

Verilen tasnîfler incelendiğinde, her ikisinde de dünya ve ahirete yönelik faydanın dikkate alındığı ve fıkıh usûlünün faydalı ilimler arasında zikredildiği görülür. Bununla birlikte ikincisinin aksine biraz daha detayın bulunduğu ilk tasnîfte Gazzâlî'nin, fıkıh usûlünü diğer birçok şer'î ilim ile birlikte "kifâyet miktarı güzel, kalan kısmı çirkin" olarak nitelenen ilimler arasında zikretmesi dikkat çekicidir. Gerçekte Gazzâli'nin bu yaklaşımında da dünya ve ahirete yönelik faydanın gözetildiği, fıkıh usûlü altında hiçbir faydası olmayan detay tartışmaların sakınılması gereken kısımları oluşturduğu ifade edilmiş olmaktadır.

---

68 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn,* I, 230-242.

69 Saçaklızâde**,** *Tertîbü'l-'Ulûm*, s.84-85.

H. Hükmünün Esas Alındığı Tasnîfte Fıkıh Usûlünün Konumu

Hükmünün esas alındığı tasnîflerde, ilimlerin hükmü, onlarla bilinen şeylerin (ma'lûm) hükmü ile aynı kabul edilir. Dolayısıyla bir şey farz, vâcip veya sünnet ise o şey hakkında bilgi sahibi olmak da farz, vâcip veya sünnet olur. Aynı şekilde bir şey haram ya da mekrûh ise ve bir kişinin ya da başkasının bu tür günahlara düşme ihtimali ve endişesi yok ise bunlar hakkında bilgi sahibi olunması da haram veya mekruh olur. Bahis konusu tasnîflerde bu çerçevede her bir ilim ile bilinen şeyler üzerinde düşünülüp ilgili deliller çerçevesinde bunların dünya ve ahirete faydaları ile bu faydaları temin etmenin gereklilik dereceleri dikkate alınarak hükümleri tespit edilir ve buradan hareketle ilimlerin öğrenilmesi, öğretilmesi ve onların içeriklerine uygun bir şekilde hareket edilmesinin hükmü ortaya konulur.[70]

Yapılan açıklamalar dikkate alındığında ilimlerin hükümlerinin esas alındığı tasnîflerin, ilimlerin faydalarının esâs alındığı tasnîflerle sıkı bir ilişkisi bulunduğu görülür. Nitekim faydayı esas alarak ilimleri tasnîf eden Gazzâlî ve Saçaklızâde'nin hükmü açısından da ilimleri tasnîf etmiş olması tesadüf değildir. Her iki âlim de hükmü açısından ilimleri tasnîf etmiş ve ilki ikincisini etkilemiş olsa da bu tasnîflerde bazı farklar da mevcuttur.

Gazzâlî hükümleri açısından ilimleri, doğrudan ve açık bir şekilde tasnîf etmeyip dağınık bir şekilde ve bir kısmı için dolaylı ifadeler kullanarak gruplandırır. Gazzâlî'nin açıklamaları birlikte değerlendirildiğinde şu şekilde bir tasnîf ortaya çıkar: a) Farz-ı ayn olan ilimler: Bu ilimler, bir mükellef için inanma ve amel edilme vaktinin gelmesi nedeniyle inanma (itikâd), yapma (fiil) ve yapmama (terk) açısından bilinmesi zaruret haline gelen şeylerdir. Dolayısıyla farz-ı ayn olan, bir ilmin tümü değil mükellefin içinde bulunduğu durum dolayısıyla ilgili ilmin iman ve amelde kullanılması zaruri hale gelmiş olan kısmıdır. b) Farz-ı kifâye olan ilimler: Farz-ı ayn dışında kalan şer'î ilimler (edebî ilimleri de şer 'î ilimler arasına yerleştirir) ile şer'î olmayan ilimlerin övülmüş kısmı bu grupta yer alır.[71] c) Mendûb (faziletli) olan ilimler: Şer'î olmayan ilimlerin övülmüş kısmında yer alan nadiren lazım olacak ince teferrüata ait bilgiler, lazım

---

[70] Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'Ulûm*, s.89-91.

[71] Burada Gazzâlî'nin şer'î olan ve olmayan ilimlerle ilgili tasnîfinin hatırlatılmasında yarar vardır. Gazzâlî, daha önce işaret edildiği üzere "şer'î olmayan ilimler"i kendi içinde mahmûd yani övülen ilimler (tıp ve matematik gibi), mezmûm yani yerilen

olacak kısmın anlaşılmasını kolaylaştırdığı için bu gruba alınmıştır. d) Mubah olan ilimler: Müstehcen olmayan şiir ve tarih ilmi bu tür ilimlerdendir. e) Mekrûh olan (hoş görünmeyen) ilimler: Farz-ı kifâye olan ilimlerin kendisine ihtiyaç duyulmayan kısmı, bu gruba girer. f) Haram olan ilimler: Sihir, tılsım, ipnotizmacılık, yıldızlar ilmi gibi ne din ne de dünya açısından faydası olmayan ya da zararı faydasından çok olan ilimlerdir.[72] Bu tasnîfe göre fıkıh usûlü, gerektiği kadarıyla öğrenilmesi farz-ı kifâye, gereğinden fazlasının öğrenilmesi ise mekrûh olan bir ilimdir.

Saçaklızâde, hükümleri açısından ilimleri bazı detay açıklama ve gruplandırmalarla birlikte farz-ı ayn, farz-ı kifâye, mendûb, haram, mekruh, mübah şeklinde Gazzâlî'ye yakın bir içerikle ele alır ve o da temelde fıkıh usûlünü farz-ı kifâye olan ilimler arasına yerleştirir.[73] Bununla birlikte zikredilen tasnîfle ilgili fıkıh usûlünün konumunu etkileyebilecek detay açıklamalarda bulunur. O, dinin temel unsurlarından olduğu düşünme ve ispat etme ihtiyacı hissetmeksizin bütün Müslümanlarca bilinebilecek derecede tevâtür yoluyla günümüze ulaşmış esaslar şeklinde ifade ettiği "dinin zarûriyyât kısmı"nın bilinmesini farz-ı ayn olarak değerlendirir; bunların kişinin inanma ve amel etme vaktiyle sınırlandırılamayacağını, dolayısıyla her mükellefin bunları imkân ölçüsünde doğrudan öğrenme yoluna gitmesinin farz-ı ayn olduğunu ifade eder. Buna göre farz olan amellerin farziyetinin bilinmesi inanma ve amelde bulunma vaktine bağlı olmaksızın farz-ı ayn iken bunlarla amelde bulunma keyfiyetinin bilinmesi genel olarak farz-ı kifâye olup mükellefin amelde bulunma durumunun gündeme gelmesi ile farz-ı ayn hale gelir.[74] Bu durumda fıkıh usûlünde kitab ve sünnetin birer şer'î delil olduğunun bilinmesi gibi dinin zarûriyyâtı içine girebilecek kısım vakte ve mükellefin amelde bulunma durumuna bağlı olmaksızın farz-ı ayn olmaktadır. Saçaklızâde, Gazzâlî'nin işaret ettiği farz-ı kifâye ilimlerin

---

ilimler (sihir ve tılsım gibi) ve mübâh yani ne övülen ne yerilen ilimler (şiir ve tarihi hadiselere dair ilimler gibi) şeklinde tasnîf etmektedir. "Şer'î ilimler"i ise "asıllar" (usûl), türevler (fürû), öncüller (mukaddimât) ve tamamlayıcılar (mütemmimât) olmak üzere dört gruba ayırmakta, yaygın olarak bilinen şer'î ilimler ile edebî ilimleri bunların altına yerleştirmektedir. Fıkıh usûlü bunların dördüncüsünün altında yer almaktadır (Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 134-138).

72 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn,* I, 125-138; 230-242.

73 Saçaklızâde**,** *Tertîbü'l-'Ulûm*, s.89-118.

74 Saçaklızâde**,** *Tertîbü'l-'Ulûm*, s.95-100.

ihtiyaç olmaksızın gereğinden fazla öğrenilmesi konusuna değinmez. Ancak Gazzâlî'nin az ihtiyaç duyulan kısmın da eklenerek ileri derecede öğrenilmesini mendûb gördüğü ilimlere (şer'î olmayan ilimerin övülmüş kısmı) kelâm ilmi hariç fıkıh usûlünü de içeren şer'î ilimleri de dahil eder.[75] Buna göre fıkıh usûlünün az da olsa ihtiyaç duyulan kısımları da eklenerek ileri seviyede öğrenilmesi mendûb hale gelmektedir. Yapılan tespitler birleştirildiğinde Saçaklızade'ye göre fıkıh usûlünün dinin zarûriyyâtı içine girebilecek kısmı farz-ı ayn, geri kalan kısmının yeteri derecede öğrenilmesi farz-ı kifâye, ileri derecede öğrenilmesi mendûb olmaktadır.

Fıkıh usûlü eserlerinde hükümleri açısından ilimler tasnîf edilmese de bazı eserlerde fıkıh usûlünün hükmüne işaret edilir. Buralardaki açıklamalara bakıldığında ilim tasnîflerindeki yaklaşımdan farklı olarak bazen sadece farz-ı kifâye olduğu dile getirilirken bazen fıkıh usûlünün kimin tarafından ne amaçla öğrenileceği gündeme getirilerek iki ayrı hükmün verildiği görülür. Nitekim İbn Akîl (ö.513/1119) fıkıh usûlünün farz-ı ayn değil farz-ı kifâye olduğunu ifade ederken Üsmendî (ö.539/1144) kimin hakkında taayyün etmiş, kim bu ilimle fetvaya yönelmiş ve taklîd edilmesi gündeme gelmişse, o kişi için vâcib-i ayn (farz-ı ayn) olduğunu dile getirir. Ona göre bir şahısta fıkıh usûlü öğrenmenin taayyün etmesi, ya Hz. Peygamber'in bizzat belirlemesi ile veya kişinin bu ilme başlayarak kendisinin belirlemesi ile gerçekleşir. Fıkıh usûlü ictihâda yönelmemiş avam hakkında ise, bedel üzere vâcib (yani farz-ı kifâye) olur.[76] Usûlcüler arasındaki fıkıh usûlünün sadece farz-ı ayn ya da sadece farz-ı kifâye olduğu yönündeki ihtilâf lafzîdir. Zira farz-ı ayn denildiğinde ictihâd edecek kişi için farz-ı ayn olduğu kastedilirken farz-ı kifâye denildiğinde toplumun geneli kastedilir.[77] Bu durumda usûlcüler nezdinde fıkıh usûlünün ictihâd ehli için farz-ı ayn, ictihâda yönelmemiş halk için farz-ı kifâye olduğu söylenebilir.

---

[75] Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'Ulûm*, s.99-100.

[76] Ebü'l-Feth Alaeddin Muhammed b. Abdilhamid b. Hasan Üsmendî, *Bezlü'n-Nazar fî'l-Usûl* (nşr. Muhammed Zekî Abdülber), Kahire 1992/1412, s.5; Ebü'l-Vefa Ali b. Akîl b. Muhammed el-Bağdadî İbn Akîl, *el-Vâzıh fî Usûli'l-Fıkh* (nşr. George Makdisî), Beyrut I: 1417/1996; II: 1419/1999, I, 144.

[77] İlgili yaklaşım ve değerlendirmeler için bk. Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Süleyman b. Ahmed Merdâvî, *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fî Usûli'l-Fıkhi'l-Hanbelî* (nşr. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin ve diğerleri), Riyad 2000/1421, I, 189-190.

Sonuç olarak fıkıh usûlü ile öğrenilen şeylerin ilgili deliller çerçevesinde dünyada ve âhiretteki faydası dikkate alındığında fıkıh usûlünün dinin zarûriyyatından olan kısmı farz-ı ayn, geri kalan kısmının yeteri kadarı farz-ı kifâye, az ihtiyaç duyulanlar dahil ileri derece detay kısmı mendûb, kendisine hiç ihtiyaç duyulmayan ve ne dünyaya ne de âhirete faydası olmayan kısmı mekrûh hükmünü almaktadır. Fıkıh usûlünü öğrenecek kişiler dikkate alındığında ise, ictihâd ehline farz-ı ayn, ictihâd etme niyeti taşımayan halka farz-ı kifâye olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

"Bilim dalı" anlamında yani tedvin edilmiş ilimlerle ilgili farklı gerekçe ve esaslara bağlı olarak birçok ilim tasnîfi yapılmıştır. Genel olarak bakıldığında bu tasnîfler, her tasnîf sahibinin zihninde sadece ilgilendiği ilimle sınırlı olmayan ve imkân ölçüsünde medeniyet havzası içerisindeki bütün bilgi birikimini dikkate alan küllî bir bakışın bulunduğunu gösterir. Bu açıdan bakıldığında her bir ilim, bu bütünün bir parçasını oluşturmakta ve sistemi tamamlayan bir unsur niteliği taşımaktadır. Buna göre hangi ilim olursa olsun diğerlerinden bağımsız ele alınmaması, farklı seviyelerle de olsa diğerleriyle olan bağlarının tespit edilmesi, o ilmin doğru bir şekilde algılanmasını ve bütün içerisindeki konumunun doğru bir şekilde belirlenmesini sağlar.

Farklı gerekçe ve esaslara bağlı olarak yapılan ilim tasnîfleri içerisinde fıkıh usûlünün konumunun tespit edilmesi, değişik tasnîflerin yapılmış olması bir yana birçok yaklaşımın bulunması ve bazen de tasnîfler içerisinde fıkıh usûlünün konumuna açıkça işaret edilmemiş olması dolayısıyla belirli zorlukları da beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte, bazı tasnîf sahipleri tarafından açıkça yapılan belirlemeler ile genel olarak tasnîflerin yapıları ve alt kısımlarla ilgili açıklama ve örneklendirmeler, fıkıh usûlünün ilim tasnîfleri içerisindeki konumunun belirlenmesinde önemli katkılar sağlamıştır.

Esas aldıkları noktalara göre gruplandırdığımız tasnîfler çerçevesinde baktığımızda fıkıh usûlünün ilimler arasındaki konumu ile ilgili olarak şu tespitlerin yapılması mümkündür:

1. Fıkıh usûlünün nazarî-amelî oluşun esas alındığı tasnîfteki konumu, bu iki kavrama yüklenen anlama göre değişebilmektedir. Nitekim fıkıh usûlü, ilim-

lerin amelî ve nazarî şeklindeki ikili tasnîfinde bu iki kavrama dair üç kullanımın ilkine göre amelî, ikincisine göre kısmen amelî kısmen nazarî, üçüncüsüne göre ise nazarî bir ilim olabilmektedir. Dolayısıyla fıkıh usûlü, ilk kullanıma göre sadece itikâd oluşturmayı hedeflemeyip amelde bulunma keyfiyetiyle ilgili olan (amelî yön); ikinci kullanıma göre, insandan bağımsız kendine has bir varlık alanı bulunan vahyi konu edinen (nazarî yön) ve aynı zamanda şer'î delillerden hareketle şer'î niteliklerini bilme/belirleme yöntemini ortaya koyma açısından insanın gerçekleştirdiği ve daha iyisini gerçekleştirebileceği fiil ve amellerle ilgilenen (amelî yön); üçüncü kullanıma göre zenaatlarda olduğu gibi davranışsal bir alışkanlık ve yatkınlık kazandıran amelî bir tecrübe olmaksızın elde edilebilen (nazarî yön) bir ilim olarak ifade edilebilmektedir.

Nazarî-amelî ayırımına başka kategoriler eklenmesi durumunda ise, bu iki kavramla birlikte ek kategorilere yüklenen anlamlara göre yeni belirlemeler söz konusu olabilmektedir. Nitekim yukarıda açıklandığı üzere İbn Rüşd'ün tasnîfinde fıkıh usûlü, amelîlik ve nazarîliğin dışında "nazarî ve amelî ilimlerde zihnin doğru düşünmesini sağlayan kuralları ve durumları veren ilimler" olarak sunulan üçüncü kategoriye yerleştirilmiştir.

2. En çok rağbet gören tasnîflerin başında gelen şer'î oluşun esas alındığı tasnîflerde fıkıh usûlünün "şer'î olmadığı", "kısmen şer'î olduğu" ve "şer'î olduğu" şeklinde üç farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Ayrıca şer'î oluşa, birincisi, "akla, tecrübeye ve peygamberlerin haricindeki kişilerden işitmeye değil peygamberlerden öğrenmeye dayanan ilimler"; ikincisi, "Şâri'den alınan ve kendisinden sadece Şâri'den alınan ilimlerin istifade ettiği ilimler"; üçüncüsü, "Şâri'den sadır olan ve Şâri'den sadır olanların kendisine dayandığı (tevakkuf ettiği) ilimler" şeklinde üç farklı anlam yüklenmiş, fıkıh usûlü bunların ilkine göre şer'î değilken diğer ikisine göre şer'î bir ilim olarak kabul edilmiştir. Farklı yaklaşımlar bir tarafa çoğunluk fıkıh usûlünü şer'î bir ilim olarak değerlendirmiştir. Fıkıh usûlünün vahiyden bağımsız bir şekilde var olması ya da bir işlev üstlenmesi söz konusu olmayacağı dikkate alındığında bu yaklaşımın isabetli olduğu söylenebilir.

Şer'î oluşu esas alan tasnîflerde yapılan açıklamalara bakıldığında fıkıh usûlünün, vahiy merkezde olmak üzere işleyişinde hem akıl hem duyu bulunan, itikâd ile değil amelle, daha açık bir ifadeyle fiillere ait hükümlere ulaşma yöntemiyle ilgilenen, daha çok vahiyden istinbât edilmiş alanda faaliyet gösteren,

sadece şer'î ilimlerin var olma ve kemâl bakımından kendisinden istifâde ettiği bir ilim olarak algılandığı ifade edilebilir.

3. Aklî-naklî ayırımı çerçevesinde getirilen tasnîflerde sadece bu iki kavramla ikili bir tasnîf yapıldığında fıkıh usûlü naklî bir ilim olarak değerlendirilmiş, bu ikiliye "hem aklî hem naklî" şeklinde üçüncü bir kategori eklendiğinde fıkıh usûlü hem aklî hem de naklî bir ilim olarak kabul edilmiştir. Aklî-naklî esasına dayalı tasnîfler dikkate alındığında, usûlün mihverinde şer'in yer aldığı, fıkıh usûlünün sırf aklî bir ilim olmadığı ve usûlde şer'în yanında aklın da etkili olduğu konusunda bir ittifakın bulunduğu söylenebilir. İkili tasnîfi tercih edenlerin tasnîflerinin yapısı dolayısıyla fıkıh usûlünü naklî olarak değerlendirmesi, fıkıh usûlünde naklin akla nazaran daha belirleyici olması şeklinde anlaşılabilirse de fıkıh usûlünün aklî yönüne dair yaptıkları ara açıklamalar da dikkate alınarak aklın ihmal edildiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Bunların yanında konu ve meselelerine bakıldığında fıkıh usûlünün, ne insanın kendiliğinden sırf akıl ile elde ettiği ve nakle ihtiyaç duymayan bir ilim ne de sadece Şâri'den yapılan nakillerden oluşan bir ilim olmadığı, dolayısıyla hem aklî hem de naklî bir ilim olduğu ortaya çıkmaktadır.

Fıkıh usûlünün şer'îlik esasına dayalı tasnîflerde şer'î bir ilim olarak kabul edilip aklî-naklî oluşu esas alan tasnîfler çerçevesinde hem aklî hem naklî bir ilim olarak değerlendirilmesi bir çelişki içeriyor gibi gözükse de tasnîfler altında yapılan açıklamaların yanında özellikle şer'îliğe yüklenen ikinci ve üçüncü anlamlar dikkate alındığında böyle bir çelişkinin olmadığı daha iyi görülebilir. Zira şer'îliğin aklî faaliyetlere açık bir alanı da kapsayacak şekilde algılanıyor oluşu, bu çelişkiyi ortadan kaldırmaktadır.

4. Taşköprüzade'ye ait olan ve hakikate ulaşma yollarını esas alan tasnîfe göre fıkıh usûlü de dahil ilimlerin temel hedefi hakikate ulaşmaktır. Hakikate ulaşmanın ise nazar ve tasfiye şeklinde iki yolu vardır. Dolayısıyla bütün ilimler bu iki yoldan birisini kullanmak durumundadır. Ancak burada genel anlamda bakıldığında tasfiye yolu ile elde edilen bilginin, diğer insanların sorgulamalarına ve kontrolüne kapalı olduğu için yanılmaya ya da istismara yol açacak nitelikte olduğu, bundan dolayı her halükarda vahyin ve aklın denetimine muhtaç olduğu hatırlatılmalıdır. Hedeflerinin gerçekleştirilmesinde nazar ve tasfiyenin her ikisinin de kullanılabileceği dile getirilen fıkıh usûlü, dış dünyada varlık (vücûd fi'l-a'yân), zihinde varlık (vücûd fi'l-ezhân), sözde varlık (vücûd fi'l-ibâre)

ve yazıda varlık (vücûd fi'l-kitabe) şeklinde sıralanan varlık mertebelerinin ilki ile ilişkilendirilerek sunulan hikemî ilimler ve şer'î ilimler ikilisinin ikincisinin altında konumlandırılmıştır. Şer'î ilimler arasında ise nakille, nakledilenlerin anlaşılmasıyla ve tek tek şer'î hükümlerin elde edilmesiyle değil kelâm ilmiyle birlikte delillerle ortaya koyma ve ispat etme ile görevlendirilmiş, kelâm ilminden farklı olarak inançların değil dışarıda ontolojik varlığı bulunan fiillere ait hükümlerin delillendirilip ispatlanmasını sağlayan ilim olarak kabul edilmiştir.

5. Anlatılması (takrîr) ve yazılmasının (tahrîr) mümkün olup olmamasının esas alındığı Hocazâde Muslihuddin Mustafa'ya ait tasnîfte fıkıh usûlü, ilimlerin büyük bir kısmı gibi "anlatılması (takrîr) ve yazılması (tahrîr) mümkün" ilimler arasında yer alır. Dolayısıyla fıkıh usûlü, akıl ve duyu ile kavranabilen, meseleleri üzerinde rasyonel bir yaklaşımla ilmî faaliyette bulunulabilen, konuşulup yazılarak aktarılabilen bir ilim olarak ortaya çıkmaktadır.

6. İlimler, âlet ilmi olup olmaması esasına dayalı olarak tasnîf edilirken mutlak, izâfî ve ircâ olmak üzere temelde üç farklı yaklaşımla hareket edilmiştir. Çoğunluğa ait olan ve bizâtihî vaz ediliş nedenlerini esas alarak ilimlerin âlet olup olmadıklarının belirlendiği "mutlak yaklaşım"da fıkıh usûlü diğer şer'î ilimler gibi âlet olmayıp bizâtihî maksut bir ilim olarak kabul edilmiştir. İlimlerin âlet olup olmamasının ilmin zatından değil de diğer ilimlerle ilişkisine bağlı olarak belirlendiği "izâfî yaklaşım"a göre fıkıh usûlü, ilişkilendirildiği ilme bağlı olarak âlet ilmi ya da bizâtihî maksut bir ilim olabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında fıkıh usûlü, kelâma göre âlet ilmi değilken fıkha göre âlet ilmi olarak nitelenebilmektedir. Âlet ilmi olma ve âlet ilmi olmama ayırımının amelî-nazarî ayırımının bir başka açıdan yeniden ifadelendirilişi olarak kabul edildiği ve bizâtihî maksut olmayan âlet ilimlerinin amelî, âlet ilmi olmayan yani bizatihî maksut olan ilimlerin nazarî olarak değerlendirildiği "ircâ yaklaşımı"nda ise, fıkıh usûlünün ilimler arasındaki konumu amelî-nazarî ayırımında yukarıda işaret edilen durumlara göre belirlenebilmektedir.

7. Dünya ve ahirete yönelik faydanın dikkate alındığı tasnîflerde fıkıh usûlü faydalı ilimler arasında yer alır. Ancak biraz daha detaya inen Gazzâlî'ye göre fıkıh usûlü, diğer birçok şer'î ilim ile birlikte "kifâyet miktarı güzel, kalan kısmı çirkin" bir ilim olarak değerlendirilmektedir.

8. İlimlerin hükmünün esas alındığı tasnîfler, faydanın esas alındığı tasnîflerle paralellik arz eder. Hükmün esas alındığı tasnîflerde fıkıh usûlü ile öğrenilen şeylerin ilgili deliller çerçevesinde dünyada ve âhiretteki faydası ve bağlayıcılık derecesi dikkate alındığında fıkıh usûlünün dinin zarûriyyatından olan kısmı farz-ı ayn, geri kalan kısmının yeteri kadarı farz-ı kifâye, az ihtiyaç duyulanlar dahil ileri derece detay kısmı mendûb, kendisine hiç ihtiyaç duyulmayan ve ne dünyaya ne de âhirete faydası olmayan kısmı mekrûh hükmünü almıştır. Fıkıh usûlünü öğrenecek kişiler dikkate alındığında ise, ictihâd ehline farz-ı ayn, ictihâd etme niyeti taşımayan halka farz-ı kifâye olarak kabul edilmiştir.

İlim tasnîflerinden hareketle yapılan bu tespitlerin, tasnîf sahipleri tarafından fıkıh usûlüne yüklenen genel nitelikleri yansıttığı söylenebilir. Öte yandan tasnîfler yapılırken fıkıh usûlünün dışında kalan ilim ya da ilim gruplarına nispet edilen nitelikler fıkıh usûlünden nefyedilen nitelikler olarak değerlendirilebilir. Gerek tasnîfler esnasında gerekse ortaya çıkan tespitlerde fıkıh usûlü ile bazı nitelikleri paylaşan ilimler, paylaştıkları niteliklerin yoğunluğuna göre fıkıh usûlüne en yakın ilimleri oluştururken ortak nitelikleri az olan ya da hiç olmayan ilimler fıkıh usûlünden uzak ilimleri meydana getirir. Ortak niteliklerin bulunması, fıkıh usûlünün bu nitelikleri taşıyan ilimlerden ya da söz konusu ilimlerin fıkıh usûlünden istifâde etme imkânının fazla olduğunu gösterirken bu niteliklerin azalması ya da ortadan kalkması birbirinden istifâde etme imkânının azaldığı ya da ortadan kalktığı şeklinde anlaşılabilir.

Kaynakça

Âmirî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yusuf en-Nisâbûrî, *el-İ'lâm bi-Menâkibi'l-İslâm* (nşr. Ahmed Abdülhamid Gurab), Riyad 1988.

Bedahşî, Muhammed b. Hasan, *Şerhu'l-Bedahşî Menâhicü'l-Ukûl*, Beyrut 1984/1405.

Beitia, A. Cortabarria, "Kindî'de İlimlerin Sınıflandırılması" (trc. Doç.Dr. Emrullah Yüksel), *A.Ü.İ.F.D.*, 5 (1982), s.219-143.

Buhârî, Alâüddin Abdülazîz b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrülislam el-Pezdevî* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billah el-Bağdâdî), Beyrut 1997/1417.

Câbir b. Hayyân, Ebû Musa, *Muhtâru Resâili Câbir b. Hayyân* (nşr. Paul Eliezer Kraus), Kahire 1935.

Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah, *el-Burhân fî Usûli'l-fıkh* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Doha 1978.

Eflatun, *Devlet* (trc. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz), İstanbul 1975.

Fârâbî, Ebû Nasr Muallim-i Sânî Muhammed b. Muhammed, *İhsâü'l-Ulûm* (nşr. Ali Bû Mülhim), Beyrut 1996.

----, *İlimlerin Sayımı* (trc. Ahmet Arslan), Ankara 1999.

----, *Kitâbü'l-Mille ve Nusûsun Uhrâ* (nşr. Muhsin Mehdî), Beyrut 1986.

----, *et-Tenbîh 'Alâ Sebîli's-Sa'âde* (nşr. Cafer Âl-i Yasin), Beyrut 1985.

Gazzâlî, Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* (trc. Ali Arslan), İstanbul 1971.

----, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl* (nşr. Hamza b. Züheyr Hafız), Cidde ts.

Hadîdî, Hâlid, *Felsefetü İlmi Tasnîfi'l-Kütüb*, Kahire 1969.

Harizmî, Ebû Abdullah el-Katib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtîhü'l-Ulûm* (nşr. İbrahim Ebyari), Beyrut 1989.

İbn Akîl, Ebü'l-Vefa Ali b. Akîl b. Muhammed el-Bağdadî, *el-Vâzıh fî Usûli'l-Fıkh* (nşr. George Makdisî), Beyrut I: 1417/1996; II: 1419/1999.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (trc. Zakir Kadiri Ugan), Ankara 1954,

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî, *ez-Zarûrî fî Usûli'l-Fıkh* (nşr. Cemaleddin Alevî), Beyrut 1994.

İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali el-Belhî, "Mantiku'l-Meşrikiyyîn", *Mantiku'l-Meşrikiyyîn vel-Kasidetü'l-Müzdevice fi'l-Mantık*, Kum 1405.

----, *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât: 1* (göz. geç. el-Eb Kanavatî, İbrahim Medkur, Said Zayid), Tahran 1943.

----, *Tis'u Resâil*, Konstantiniyye 1881.

İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali Belhî, *'Uyûnü'l-Hikme* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kuveyt 1980.

İbn Sübkî, Ebü'l-Hasan Takıyyüddîn ve İbn Sübkî, Ebû Nasr Taceddîn, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc 'alâ Minhâci'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-usûl* (nşr. Şaban Muhammed İsmail), Kahire 1981/1401.

İbnü'l-Ekfânî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. İbrâhim, *İrşâdü'l-Kâsıd İlâ Esne'l-Makâsıd* (nşr. Jan Justus Witkam), Leiden 1989.

İhvânü's-Safâ, *Resâilü İhvâni's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ* (nşr. Arif Tamir), Beyrut 1995.

İsfahânî, Ebü's-Sena Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhi Muhtasarı İbni'l-Hacib* (nşr. Muhammed Mazhar Baka), Mekke 1986.

Karâfî, Ebu'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. İdris, *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl* (nşr. Adil Ahmed Adülmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvez), Mekke 1997.

Kâtib Çelebî, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara 1943/1362.

Kaya, Mahmut, "Tasavvur", *DİA*, İstanbul 2011, XL.

Kindî, Ebû Yusuf es-Sabbah Yakub b. İshak, *Felsefî Risâleler* (trc. Mahmud Kaya) İstanbul 1994.

Kutluer, İlhan, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul 2001.

Merdâvî, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Süleyman b. Ahmed, *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fî Usûli'l-Fıkhi'l-Hanbelî* (nşr. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin ve diğerleri), Riyad 2000/1421.

Nesefî, Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr Şerhi'l-Musannef ale'l-Menâr*, Beyrut 1986.

Nev'î, Yahya, *İlimlerin Özü* (nşr. Ömer Tolgay), İstanbul 1995.

Nezir Ahmed, Abdullah, *Hizânetü'l-'Ulûm fî Tasnîfi'l-Fünûni'l-İslâmiyye ve Mesâdirihâ*, Beyrut 1998/1419 (Zekeriyyâ el-Ensârî'nin *el-Lü'lüü'n-Nazîm fî Ravmi't-Te'allumi ve't-Ta'lîm* adlı risâlesinin şerhidir).

Öner, Necati, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı", *A.Ü.İ.F.D.*, 5/1-4 (1956), s.100-135.

Saçaklızâde, Mehmed b. Ebî Bekr el-Mar'âşî, *Tertîbü'l-'Ulûm* (nşr. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed), Beyrut 1988.

Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyâtı Hakkında Bir Etüd* (trc. Baha Arıkan), Ankara 1956.

Sıddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannûcî, *Ebcedü'l-'Ulûm*, Beyrut 1978.

Şeker, Mehmet, "İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Tasnîf-i Ulûm' adlı eseri", *İzmirli İsmail Hakkı: Sempozyum: 24-25 Kasım 1995* (nşr. Adnan Bülent Baloğlu ve Mehmet Şeker), Ankara 1996.

Şirvânî, Mehmed Emin, *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye*, Kütahya Vahidpaşa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv no: 43 Va 2371.

Şulul, Cevher, "İslam Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği", *D.E.Ü.İ.F.D.*, 16 (2002), s.217-233.

Teftazânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer, *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh* (nşr. Muhammed Adnan Derviş), Beyrut 1998/1419.

Taşköprüzâde, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm* (nşr. Kamil Kamil Bekrî ve Abdülvehhab Ebü'n-Nur), Kahire 1968.

----, *Tercüme-i Şekâik-i Nu'mâniyye (Hadâikü'ş-Şekâik)* (trc. Mehmed Mecdî), İstanbul 1853/1269.

Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn* (nşr. Lütfi Abdülbedi'; trc. Abdünnaim Muhammed Hasaneyn), Kahire 1963.

Turhan, Kasım, *Âmirî ve Felsefesi: Din Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür*, İstanbul 1992.

Üsmendî, Ebü'l-Feth Alaeddin Muhammed b. Abdilhamid b. Hasan, *Bezlü'n-Nazar fi'l-Usûl* (nşr. Muhammed Zekî Abdülber), Kahire 1992/1412.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır, *Bahrü'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh* (göz.geç. Ömer Süleyman Eşkar; haz. Abdülkadir Abdul Ani), [y.y.] 1992.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm: Kamûsu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ*, Beyrut 2002.